

TOLSTOINÁL.

Ki az, ki ne érzett volna valaha vágyat, szemtől-szembe látni az író, kinek hatalmas fantáziája annyi felejthetlen képet varázsol elénk, a prófétát, ki lángoló szavakkal ostromozza kora romlottságát és saját példájával hirdeti a visszatérést az egyszerű erkölcsökhöz, mint a boldogság forrásához.

A nemzetközi büntetőjogi egyesület pétervári kongresszusáról visszajövet, a véletlen kezembe adta a kulcsot Tolstoi aijtájához és talán nem csalódom, ha e lapok olvasóinak érdeklődésére számítva, elmondom a látottakat és hallottakat.

Tolstoi jasznaja-poljanai birtokán lakik; a figyelmes újságolvasó minduntalan találkozik e helység nevével, de ebből tévesen következtetné, hogy annak fekvése Oroszországban közismeretű volna. Pétervárott még csak tudnak róla annyit, hogy Moszkva közelében kell keresni, de ha Moszkvában kérdezősködünk utána, mindenkitől más feleletet kapunk: egyik azt mondja, hogy kelet felé van Nizsni-Novgorod tájékán, a másik délen vagy nyugaton keresi.

Végre mégis csak sikerült megállapítanom, hogy Jasznaja-Poljana Moszkvától délre körülbelül 200 versztnyire fekszik, a szebasztopoli vasút mentén. A vonat 5 óra alatt elvitt Tulába, az orosz ércipar székhelyére. A tulaiak évszázadok óta mesterek ebben és a kisiparosok mindeddig diadalmasan állottak ellen a nagyipar térfoglalásának. Csak két nagy gyártelep van a városban, de ezek sem versenyeznek a kisiparossal: a császári fegyvergyár, mely egész városrészt foglal el és a töltenygyár.

Tula egész Oroszországot ellátja gyártmányaival: a paraszt bicskájától, a nagy úr finom művű cigaretta-tartójáig mindent készítenek itt, a mire csak szüksége van az oroszoknak. A sza-

movár, melyen teádat főzöd ép úgy itt készül, mint a fegyver, mely a lázongó paraszt korgó gyomrát némítja el.

Tulából másfél órai kocsizással juthatunk el Jasznaja-Poljánába. Áthaladunk a város főutcáján, mely széles, akár egy országút és e benyomást csak megerősítik földszintes és egyemeletes házai. Vége felé két hatalmas épület, a törvényszék és a kormányzó palotája: utóbbi mögött sajtósárgó városrész: csupa faház nagy kertektől környezve: itt tölti a telet a környék birtokos nemessége, egymással érintkezve csak, elzárkózva a város polgárságától. Pedig nincsen köztük sem faji, sem vallási különbség: ugyanolyan vegyületlen nagy-orosz származású a tulai polgár is és ugyanazzal az áhítattal vet keresztet, ha elhalad valamely szent ikon (kép) előtt és ugyanazon pápa szenteli be házát védőszentje névünnepe. Csakhogy majdnem elfelejtettem egy különbséget: faházban laknak a dvorcziáni-k, míg a polgárok kőházakban: ez a különbség pedig elég magyarázat.

A város legvégén két nagy épület: az első hatalmas gyár: monopol a neve oroszul is és a szíves olvasó máris sejti, hogy a »vodka« készül itt (német nyomokon vutki néven ismerjük), az államkincstár bevételeinek egyik főforrása. Háromféle minőségben készítik az állam pálinkáját: a kincstár nem hajlandó a haszonból átengedni egy kopeket sem; zárt palaczkokban kapják kézhez a korcsmárosok, a címken rajta az ár és mennyiség, drágábban elárusítani tilos. A gyár előtt a parasztkocsik hosszú sora: a szomszéd falvak beszerzik szükségletüket. Valamivel hátrább egy másik komor épület, a kerületi börtön; hányan vannak lakói közt, kiket a szomszédságában gyártott ital hatása hozott oda.

Elhagytuk a várost; még szeptember havát éljük, de a szántóföldeken végig süvöltő éles szél novembert juttatja eszünkbe. Keresztezzük a vasúti vonalat: a hídon katona örködik, alatta pedig a vágányok mentén fel-feltűnik egy-egy szürke daróczköpeny csekély távolságra egymástól. Ne merjen közelegni senki fia, ma megy itt keresztül a csár vonata. . .

Egymást váltják fel a szomorú képek, hatalmas gyártelep ötlük szemünkbe; de nem füstöl a kéménye, a munkásházak százaiból egy hang sem hallatszik. Mindenütt néma csend; a kohók tüze kialudt, a munkások visszatértek falvaikba, távol Belgiumban pedig egy csomó tőkepenzes siratja elveszett millióit.

Ez a telep is áldozata a gazdasági válságnak, mely már két éve dúl orosz földön.

Véget ér a szántóföld, erdőbe jutunk; a fák közt csinos nyárilakok kandikálnak ki, a tulai polgárok dácsái, melyeket a kincstártól bérelt parcellákra építenek.

Egy órai kocsizás után elhagyjuk az országutat és göröngyös mezei útra térünk, mely eleinte erdőn, majd szántóföldeken vezet keresztül; dombok akadályozzák a kilátást. Félóra múlva megpillantunk néhány rozszant parasztvaskót, Jasznaja-Poljánán vagyunk. Egy tekintet a faluvégi parasztház belsejébe, hol a lakók a kemence felett elhelyezett léczeken fekvve tartanak vasárnapi pihenőt, azután folytatjuk utunkat.

A falu házsora mögött van a terjedelmes park; két fehérre meszelt téglaoszlop jelzi a bejáratot; hosszú fasor vezet a kis dombon fekvő ház fele; balfelől kis tó, jobbra tennis-tér, azután pedig szemeink elé tárul az egyszerű egyemeletes ház, honnan annyi gondolat röppent ki világhódító útjára.

Belépünk az egyszerű fogadószobába; néhány percnyi egyedüllét időt enged körülnézésre; a bútorzat puritán egyszerűségű: néhány szék, egy asztal és rozoga diván; szemem megakad a hatalmas könyvszekrényen, hol az angol, francia és német irodalom nevezetesebb filozófiai művei vannak felhalmozva. Szépirodalmi mű aránylag kevés van közte, az is többnyire francia, azonkívül Tolstoi némelyik munkája francia kiadásban.

A szomszéd szoba nyitott ajtaján keresztül egyszerű tábori ágy látszik, ugyanoly egyszerű íróasztallal; a falat könyvespolcz foglalja el: ez volt Tolstoi dolgozó szobája idei nagy betegsége előtt.

Megjelenik Tolstoi: önkéntelenül is összehasonlítom tavalyi fényképeivel: az idei év folyamán kiállott két nagy betegség alig változtatott rajta; kissé jobban megsürkült és mintha valamivel magasabb volna homloka. Kissé előre hajlik, hangjában meg némi jelei a fáradságnak mutatják, hogy még rekonvaleszczens: azonban így is fiatalabbnak látszik koránál.

Bő ujjú barna zubbony van rajta, melyet közepén bőrvörc tart össze, lábán magasszárú csizma. Első pillanatban kiálló arczsontjai és mellére leomló szürke szakállá tűnik fel leginkább, de arcának valódi jellegét bozontos szemöldökei és ezzel ellentétben, kifejező kék szemei adják meg. Előbbiek szinte haragos jelleget adnak arcának, de ez csak addig tart,

míg belemelegedik tárgyába. Ekkor egészen megváltozik arcz-kifejezése, melynek uralkodó vonását most már szelídséget és jószágot visszatükröző kék szemei adják meg. De haragos vil-lámokat szórnak, ha a nép elnyomatása és szomorú helyzete kerül szóba.

Első kérdéseink egészségi állapotát illetik; örömünket fejezzük ki, hogy ily jó egészségben találjuk, de ő melankolikusan felel: úgy érzi magát, mint a ki közel volt ahhoz, hogy elsülyedjen egy nagy mocsárban: utolsó pillanatban visz-szarántotta egy segítő kéz: hiába, mégis csak át kell gázolnia rajta.

Szóba kerültek a nemzetközi büntetőjogi egyesület péter-vári kongresszusa és annak reformtörekvései: Tolstoit az ily csekély javítások nem elégítik ki; az evangélium alapjára helyez-kezdve, ki akarja küszöbölni a kényszer alkalmazását az emberek közt; a gonosz ellen csak jótétellel szabad küzdenünk: ezzel persze megdől az egész büntetőjog és mint felesleges, lomtárba kerül. Az ellenvetésekre kérdéssel felel: feltéve a büntetés jogosultságát, ki legyen bíró? ki az, ki oly erkölcsi magaslaton áll, hogy bíraskodhassék embertársai felett? ki adhatja meg a jogot, hogy valaki embertársai bírója legyen és sorsuk felett rendelkezhessék?

Majd a néhány nappal azelőtt lefolyt Kossuth-émlékünnepre terelte a beszélgetést és sajnálkozva említette, hogy még nem jutott kezébe könyv, mely Kossuth Lajos életrajzát és politikai szereplését tárgyalta volna. Figyelemmel hallgatta meg a fel-világosítást, leginkább persze a jobbagység felszabadítása és annak eltérései az orosz felszabadítástól érdekelték.

Ezzel eljutottunk a földtulajdon kérdéséhez, melyet Tolstoi korunk legégetőbb kérdésének tart. Égbekiáltó igazságtalanságnak tartja, hogy egyesek lefoglalják a földet a maguk számára és elvonják azoktól, kik azt arczuk verejtékével művelik. Ismerte-tesek Tolstoi nézetei a földkérdésben: nem ismer el tulajdont a földre nézve; mindenki művelje meg a földet, mely családja eltartásához szükséges; többje ne is legyen senkinek. Ettől várja ő az emberiség testi és erkölcsi megújulását.

Egyelőre azonban beérné azzal is, hogy minél több föld jusson a földművelők kezére; e tekintetben Henry George hívének vallja magát.

Örömmel üdvözl minden mozgalmat, mely ebben az irányban halad; figyelme kiterjed idevágó hazai viszonyainkra

is: a parasztek helyzete, a felszabadításkor reájuk jutott föld terjedelme és minősége, a mezőgazdasági proletariátus, a kötött és szabad föld aránya, a hitbizományok terjedelme, a parcellázás, a parasztek földvásárlásai, mindez melegen érdekelte. Szeretett volna hallani a hitbizományok eltörlése iránti mozgalomról is, de e tekintetben, sajnos, nem szolgálhattam felvilágosítással.

Tolstoi ennek kapcsán ismételve hangsúlyozta, hogy a földkérdés korunk legfontosabb, a megoldást legsürgősebben követelő kérdése; buzdított, hogy foglalkozzam vele abban az irányban, melyet Henry George megjelölt, kinek Progress and poverty-jét eddig senkinek sem sikerült megczáfolnia.

Tolstoi ezzel megszakítá beszélgetésünket és visszavonulni készült: e jelre befejezettnek tartván látogatásunkat búcsúzni akartunk, de Tolstoi azon kijelentéssel marasztalt, hogy délutáni álma után szívesen folytatja a beszélgetést, sőt vacsorára is meghívott.

A míg Tolstoi délutáni pihenőjét tartotta, addig a kertben tennis-parthie folyt: a játéknál érdekesebb volt házigazdánk két moszkvai barátja, kikkel Oroszország jelenlegi politikai viszonyairól beszélgettem: mindegyik volt már száműzve az ország valamely félreeső városába, sőt egyiküket Szibériába is elvitte óvatatlan politikai szereplése. Mindketten egyaránt ostromozták a reakziót, mely III. Sándor trónraléptével vette kezdetét és azóta szakadatlanul tart; a reménysugár, mely II. Miklós trónraléptével jobb napokat látszott ígérni, csalókanak bizonyult. A rendszer ugyanaz maradt és napról-napra több esik áldozatul abból, a mit a haladás korszakának néhány éve alkotott.

Nem csodálkozhattam ezen: a mostani kormányrendszer legélesebb elítélése közös tulajdonsága mindazon művelt oroszoknak, kikkel négy heti tartózkodásom alatt megismerkednem sikerült: a szókimondás virága azonban rendszerint csak zárt ajtók mögött nyílik, a bizalmasság pedig akkor a legnagyobb, ha informátorunk számíthat arra, hogy neve titokban marad előttünk, első találkozásunk pedig egyszersmind utolsó is lesz.

E közben Tolstoi pihenője véget érven, visszamentünk a szobába, hol ugyanazon tárgyról folyt tovább a beszélgetés: az ő ítélete sem enyhébb hazája kormányrendszeréről; szerinte az elégedetlenség ma már általános és az összes osztályokra és foglalkozásokra kiterjed, beleértve a dédelgetett nemességet és a védvámokkal pártolt gyár iparos elemet is.

Kétségtelennek tartja, hogy e rendszer bukása csak néhány év kérdése lehet: eredményei oly vészesek, hogy önmagától kell összeomlania előbb vagy utóbb. Forradalmi propagandától nem vár eredményt: lehetetlenné teszi azt, a kormány óriási hatalmi eszközein kívül a nép széles rétegeinek műveletlensége.

A gyakori parasztlázongások oka, melyeknek híre elszivárog külföldre is, nem politikai.

A népet csak egy érdekli, a földkérdés. Meg van győződve, hogy a jobbágység felszabadításakor az urak megcsalták és a csár atyai tervei ellenére földjéből kiforgatták; azt hiszi, hogy a csár ma is örömet orvosolná bajait és visszaadná földjét, de ebben megakadályozzák a földesurak és a csinovnik-ok (hivatalnokok). Ily hangulat mellett elég egy kósza hír, vagy valami csekély alkalom, hogy kiüssön a forrongás; kivált a déli termékeny kormányzóságokban gyakoriak a parasztlázadások. A csár neve, a csár akarata a jelszó, a mellett száll a vörös kakas a kastélyok tetejére, e mellett ürítik ki a magtárakat és pusztítanak el egész vidékeket. A zavargások ezen elharapózása bírta reá a czárt, hogy az idei őszszel tartott nagy hadgyakorlatok alkalmával összehívatta néhány kormányzóság községeinek sztarsináit:* szokatlanul kemény hangon feddette meg őket, kilátásba helyezte haragjának egész súlyát, ha ismétlődnének a pusztítások. A földesurakat a nép természetes vezetői és támogatóinak nevezte és utasította a sztarsinák útján a népet, hogy azokhoz forduljanak első sorban segítségért és tanácsért. Ezt a dorgatoriumot Bogdanovics tábornok, a szentpétervári Izsák kathedrális sztarosztája (világi gondnoka) aranyos betűkkel kinyomatta és mint a csár arany szavait, ezer meg ezer példányban osztogatta ingyen a népnek; magamnak is került egy példány a kezembe.

Ezen terjesztés daczára, legalább is kétes, hogy lesz-e hatása a czári szónak a népre, nem fogja-e azt is az urak cselszövényének betudni. Mint a nép állapotára jellemzőt, elmondta Tolstoi, hogy Loubet köztársasági elnök látogatása alkalmával miféle hírek terjedtek el a falvakban. A nép nem hiszi el, hogy a látogatás célja csupán udvariasság vagy etikett-kérdés volt; mélyebb értelmet keres benne. Loubet királynak paraszt volt az atyja: eljött azért segíteni az orosz paraszton; ruhát és szerepet cserélt a czárral 3 évre: ez alatt a csár majd uralkodik

* A sztarsina a több községből álló voloszt választott feje.

a francziákon, Loubet király pedig majd orvosolja a parasztok összes bajait.

Bármennyire elmaradt legyen is az orosz falvak lakója, a pontos megfigyelő mégis lát haladást itt is: ma már akad minden községben ember, ki olvasni tud — folytatja Tolstoi — és ezek nem kérdezik a kormány közegeitől, mit olvassanak. A rendőrség minden ébersége elégtelen ahhoz, hogy megakadályozza a forradalmi röpiratok eljutását kezükbe; senki sem tudja, honnan jönnek, hol nyomtatják őket, ki a terjesztőjük, de tény, hogy az állami igazgatás óriási apparátusa hiába erőlködik, nem tesz túl a szegény muzsik ravaszágán.

Szinte aggódva pendítettem meg Tolstoi mostani irodalmi munkásságának kérdését, félve, hogy fájdalmas pontot érintek. A válasz reményen felül kedvező volt. Tolstoi most egy történeti elbeszélésen dolgozik; címe Hadzsi Murád, tárgya pedig abból a korból van véve, mikor a Kaukázus népei utolsó küzdelmeiket vívták szabadságukért az orosz hódító ellen. E munka már tárgyánál fogva kizárja azon erkölcs-filozófiai tendenciát, mely Tolstoi újabb szépirodalmi munkáit áthatja és így visszatérést jelent a régi Tolstoihoz.

Elfoglalja őt ezenkívül összes műveinek francia kiadása, melyet fordítója, Halpérine-Kaminsky rendez sajtó alá. Ezen kiadásra okot azon körülmény szolgáltat, hogy Tolstoi újabb munkáiról különféle, részint csonkított, részint hibás fordítások vannak forgalomban úgy német, mint francia nyelven. Ezen munkák ugyanis Oroszországban legnagyobbbrészt el vannak tiltva és csak kéziratban találhatóak.

Az ily kéziratok azután gyakran rövidítve, néha idegen hozzátételekkel ellátva, alapjait képezik a különféle fordításoknak.

Halpérine-Kaminsky a nyarat Tolstoi közelében Jaszenkin töltötte, hogy jobban előkészíthesse ezen, a szerző által approbált végleges kiadást és egy azzal kapcsolatos 2 kötetes munkát, mely *Conversations avec Léon Tolstoi* cím alatt dialógus formájában fogja annak erkölcs-filozófiai nézeteit összefoglalni, a felmerült kétségeket tisztázni és ellenvetéseket czáfolni.

Halpérine-Eaminsky e célból naponkint átjárt az alig 3½ versztnyire levő Jasznaja-Poljánába, de ez a gyakori látogatás szemet szúrt a rendőrségnek. Egy orosz származású francia állampolgár, ki a czár útvonala mellett bérel villát, Tolstoi-val pedig naponkint érintkezik, okvetlenül gyanút kelt a rendőrség szemében. Minthogy pedig kényelmetlen volt őt Jaszenkin ellen-

örizni, egy szép napon azon barátságos felszólítást kapta, hogy tegye át lakhelyét Tulába. A ki már hallott arról, hogy az orosz rendőrség barátságos felszólításainak mi a szankciója, nem fog csodálkozni azon, hogy H. úr engedett a szíves kérésnek és attól fogva Tulából látogatta meg Tolstoit, rendőri felügyelet alatt.

Orosz tartózkodásom idejére esett Tolstoi 50 éves írói jubileuma; 1852 őszén, 24 éves korában jelent meg első műve, mely visszaemlékezéseket tartalmaz gyermekkorára: az emléknappal teljes csendben folyt le. Egynéhány lap vezércikket szentelt neki, a többiek pár sorban emlékeztek meg róla; a hivatalos Oroszország hallgatott, meglepetésszámba ment, mikor a pétervári császári Alexandra-színház, műsorát az utolsó napon változtatva, a Sötétség hatalmát adta.

A merész újtónál, szigorú erkölcsbírónál, önkéntelenül is feltolul a kérdés, vajjon követi-e elveit ott is, hol saját kényelméről és vagyoni érdekéről van szó. Lássuk tehát Tolstoi cselekedeteit elvei világításában: itt van mindjárt az írói honorárium kérdése. Tolstoi már első munkájában, mely irányváltoztatását mutatja, hibáztatta, hogy irodalmi munkásságáért pénzt fogadott el. Felállította az alternatívát, hogy vagy ártalmasak művei, vagy hasznosak: első esetben nem szabad pénzt elfogadni érettük, hiszen kárt okoznak, második esetben pedig még kevésbé, mert pénz követelése által megakadályozza az igazság terjedését vagy pedig azt kívánja, hogy szegény tanulók és parasztok tagadják meg maguktól a szükséges dolgok valamelyikét azért, hogy hozzájuthassanak az igazsághoz.

Hogy ez nemcsak szóvirág volt, hanem komoly meggyőződése, bebizonyította azzal, hogy azóta írt munkáiért nem fogad el írói honoráriumot és azok kinyomatását és fordítását bárkinek megengedi: ez is egyik oka annak, hogy újabb munkáinak legnagyobb részéből többféle kiadás van forgalomban még német és francia nyelven is.

Senki sem kételkedhetik abban, hogy Tolstoi ezen elvűségével nagy vagyont tolt el magától, mikor annak megszerzése csak egy kézmozdulatába került volna.

Levonta elveinek következményeit annyiban is, hogy éveken keresztül felszántotta földjének egy jó részét és csizmáit is maga készítette. Számtalan tanú hirdeti ezt Tulán és Jasz-naja-Poljanán; az utókor számára Repin, a híres orosz festő örökítette meg Tolstoit szántásközben; a kép a moszkvai Tretjakov-képtár egyik dísze.

Most persze véget vetett az oly megerőltető munkával való foglalkozásnak az idén kiállott két súlyos betegsége.

E közben besötétedvén, vacsorához ültünk: kissé meredek falépcső vezet az első emeletre, hol a tágas étterem gyakori vendéglátásra enged következtetni.

Körülbelül tizenketten voltunk az asztalnál: a vacsorát egyszerűség jellemezte. Tolstoi maga nem eszik húst; számára külön főznek. Nem iszik bort sem, hanem kvaszt, rozslisztből erjesztett savanykás italt; ezt iszszák a család nőtagjai is. Megízleltem én is, de nem bántam, mikor szomszédom szelíd erőszakkal bort kényszerített reám.

Vacsora után Tolstoi szóba hozta a katolicizmus politikai szereplését Franciaországban és ennek kapcsán a magyar katolicizmus politikai szerepe, valamint a vallásfelekezetek egymáshoz való viszonya iránt kérdezősködött.

Felemlítette Schmitt Jenőt, kinek Budapesten megjelent *Ohne Staat* (magyarul is: *Állam nélkül*) című lapját nagy érdeklődéssel olvasta; kérdezősködött személyes viszonyai és helyzete iránt; személyesen nem ismeri, de leánya Tatjana, megismerkedett vele Budapesten átutaztában.

Vacsora után tulai kísérőm Tolstoi elé terjesztette egyes kétélyeit, melyet erkölcs-filozófiai iratai keltettek, mire erről, valamint a keresztény- és zsidó vallás viszonyairól hosszabb vita keletkezett, melyről azonban nem számolhatok be, mivel orosz nyelven folyt le.

E közben a szoba másik sarkában telepedtünk le egy nagy kerek asztal körül: ott voltak Tolstoi felesége, leánya, veje és még két nőrokona. Felesége egy moszkvai orvos leánya; keresetlen egyszerűsége és kedvessége vonzóvá tenné akkor is, ha nem esnék reá egy sugár férje dicsőségéből.

Elmondotta, hogy néhány nappal később (szeptember 24-én) lesz házasságuk 40 ik évfordulója, melynek emlékére medaillont készít. Régente zajossá tette házát 9 gyermek, de most már lassankint mindnyájan elhagyják az atyai házat, úgy, hogy gyakran egyedül érzi magát.

Felemlítette, hogy néhány nappal azelőtt tűzvész pusztította el lakásuk egy részét; éjjel tört ki és véletlen szerencse, hogy észrevették, mielőtt szerencsétlenség történt volna: így is elpusztult a konyha és néhány mellékelyiség és Tolstoi maga is kénytelen volt más szobába átköltözni.

Szóba hozta férje betegségét: orvosai azt tartják, hogy a

rekonvaleszcenzia útján van és azt ajánlották, hogy töltsen a telet Jasznaja-Poljánán: bár annak éghajlata sokkal hidegebb, mint a Krímé, mégis azt tartják, a megszokott kedves környezet oly erős hatással lesz rá, mely felér a temperatura különbségeivel.

Megmutatta férjének betegsége alatt általa készített fényképeit; részint ágyban, részint a tengerparton ülve ábrázolják Tolstoit: még a legutolsó krími arcképhez képest is szembe-tűnő a javulás: megerősítik azon benyomást, hogy Tolstoi kiheverte baját és csak rövid idő kérdése, hogy teljesen visszanyerje erejét.

A teremben ott áll Tolstoi 3 mellszobra; különböző életkorában ábrázolják őt, más-más művész munkái. Nagyon nehéz eltalálni Tolstoi arckifejezését: nem is sikerült többnek egynél; Trubeckzoi Pál herceg munkája ez, ki hosszú olasz tartózkodás után nemrég tért vissza Moszkvába. (Nem fognak ezen csodálkozni azok, kik látták megkapó Segantini szobrát a berlini National-Galerieben.)

Időközben visszajött Tolstoi fia, ki nővééréért, Tatjánáért ment a vasúti állomásra: a vonat, melylyel érkezését várták, nem jött meg; a csári vonat ment végig a vonalon e délután és e miatt az összes vonatok néhány órai késedelmet szenvedtek. Érdekes találkozástól fosztott meg e véletlen; Tatjana Tolstoi kedvence; osztja elveit és mielőtt férjhez ment, segédkezett atyjának irodalmi munkásságában.

Családjának többi tagja nem osztja a családfeje nézeteit: közismeretű ez Leórol, idősebb fiáról, ki Chopin-prélude című munkájában szállott síkra a Kreutzer-szonáta ellen; de elmondhatom ugyanezt másik fiáról, Andreiről is, ki az asztalnál szomszédom volt; a többiekről jól informált tulai ismerősöm nyomán mondhatom ugyanezt.

Felemlítette még Tolstoi felesége, hogy míg Moszkvában laktak, nagyon is sokan látogatták meg őket, a város látványosságai közé számították férjét a Kreml és Tretjakov-képtár mellett; most azonban mindez megváltozott. Az elmaradt magyarázatát e változásnak nem nehéz megadni: az idegeneket a távolság és az ismeretlen helyi viszonyok tartják távol, az I oroszokat pedig a Tolstoira kimondott kiközösítés az egyházból. Vallása külső szertartását megtartja az orosz akkor is, ha belsőleg már megszűnt is hinni és száz ember közt, ki kineveti az ikonok csodatevő erejébe vetett hitet, ép úgy keresztet

vet háromszor a kép előtt, mint a leghívőbb muzsik, ha nem látja a közelben valamely felebbvalóját. Ily körülmények közt az elkülönítés a hívek tömegétől igen nagy hatással van; hiszen magam is meggyőződtem, hogy egy előkelő orosz azon indokolással tagadott meg ajánló levelet Tolstoihoz, hogy nem akar kiközösített emberrel levelezésben állani.

Tolstoi maga nem említette az exkommunikáció szót, de családja tagjain észrevehető volt, hogy szenvednek alatta. Az exkommunikáció kimondását a tulai püspöknek tulajdonítják: ez a fanatikus pap nem akarta tűrni Tolstoit hívei sorában és addig zaklatta a szent színódust, mely szívesen behunyta volna szemét tovább is, míg az kénytelen volt kívánságának eleget tenni

Még mindig tartott az orosz nyelvű vallási vitatkozás csodálkozva néztem nem egyszer a szoba másik sarka felé; kérdésemre, hogy nem fárasztja-e ez nagyon férjét, azt felelte Tolstoiné, hogy estefelé érzi magát legjobban, ha napi munkájának elvégzése után kedvencz témáiról beszélgethet. Ezután csakhamar magához hívott Tolstoi; Nietzsche terelte a beszédet, felháborodva mondotta, hogy vannak, kik közte és a német filozófus közt nézetrokonságot keresnek; pedig nagyobb ellentétet nem is képzelhető. Legkevesebb rokonszenvet sem tud benne kelteni, műveit örült ember gondolatainak tartja, minek bizonyítékául egy oldalt fel is olvasott előttünk. Híres mondatait nem tartja egyebeknek fordított közhelyeknél (*lieux communs à l'envers*), melyek hatásukat csak szokatlanságuknak köszönhetik. Nézeteit nem akarja véka alatt tartani; mihelyt elvégezte mostani dolgait, meg fogja írni véleményét a Herrenmoral filozófusáról.

Kantra térve, annak 3 alapvető kérdését bonczolgatta: Mik vagyunk? Mit tegyünk? Mi a célja életünknek? Az első és harmadik kérdés megoldhatlan, fontossággal csak a középső bír: de ez azután alapkérdése cselekvésünknek és életünknek. Kétségben csak addig lehetünk az iránt mit tegyünk, míg nem áll előttünk tisztán, mi a kötelesség; eszembe jutottak a Feltámadás hőséneke, Nechludovnak tépelődései, míg tapogatózva keresi a kötelesség útját, könnyű és szilárd elhatározása teljesíteni ezt bármily áron, mikor megtalálta.

Félkilencz lehetett, mikor elbúcsúzott tőlünk Tolstoi: azzal a tudattal hagytam el házáat, hogy igazán nagy ember életéből sikerült meglátnom egy darabot.

Dr. Waldhauser István.

ZOLA EMIL MINT REGÉNYÍRÓ.

FÖLÖLVASTATOTT A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 1902 NOVEMBER
14-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉN.

Zola Emil meghalt; munkássága örökre lezáródott s immár átadatott az ítéletnek s a történelemnek. Friss sírhantjánál állunk, hogy a midőn gyászunk jeléül egy marék szerény virágot hullatunk reá, egyszersmind végignézzünk élete művén, megbecsüljük hagyatékát és — már a mennyire lehet — pártatlanul igazságot szolgáltatassunk neki és alkotásainak.

Nekem jutott az a feladat, hogy Zolát, mint regényírot méltassam, tehát azt az irányát, a hová működésének súlypontja esik.

Úgy vélem, túlzás nélkül mondhatni, hogy Zola alakja a jövőben áll vagy bukik, a szerint, hogy elismeri-e az utókor regényírói kiválóságát vagy nem? Mert *emberi* nagy tulajdonságai, melyeknek tanúi voltunk, idővel feledésbe merülnek, s az a reménye, hogy mint *tudós* bevonul a tudomány Pantheonjába, mrég életében hajótörést szenvedett.

Főfontossága tehát regényírói működésében van. Csakhogy, mint romániéiért sem szabad őt egyetlen szempontból bírálni. A tisztán esztétikai és irodalmi vizsgálódás közelebbi, de alacsonyabb és szűkebbkörű kilátást nyújtó álláspontjáról fel kell emelkedni arra a magaslatra, a honnan a társadalmi eszmék összefüggéseinek láncolata látható s keresni kell Zola írói munkásságában azokat a tényezőket és erőket, a melyek működését társadalom — és kortörténeti jelentőségüvé avatják. Csak úgy óvhatjuk meg magunkat attól a kicsinyes és igazság-

talán fölfogástól, a melyből kiindulva Zolát mint írot tönkre-
csúfolni könnyű s nagyon is szokásos.*

Ezt a vezérlő eszmét iparkodtam szem előtt tartani, bár annak, hogy jelen kísérletemben nem bírtam kellően kidomborítani, ép oly élénk tudatában vagyok, mint az ítélethozatalra való illetéktelenségemnek. Feladatomban tömérdeksége mi arányban sem áll erőimmel és eszközeimmel.

Röpke szempillantást vethetek csupán e 62 évre terjedő s ebből több mint 40 évet szakadatlan írói munkásságban eltöltött emberélet folyására, a helyett, hogy nyomról-nyomra követném. Egy-két vonással vázolhatom—sejtethetem inkább, semhogy megrajzolnám — mint bontakozik ki ez a túláradoan gazdag és hatalmas egyéniség korából és környezetéből. Alig futhatom át e ritka belterjes életnek egész könyvtárt kitevő eredményét, a negyvennél több vaskos kötetbe foglalt dús eszmeanyagot. Csak hiányosan állapíthatom meg belőle az ember és az író világnézetét s uralkodó jellemvonásait. Fragmentumok fragmentumát adhatom csupán s mindennek eredményekép e töredékes anyaggal megvilágított ítéletem sem fog eléggé indokoltnak látszani. Kísérletem jól ismert hiányaiért tehát kegyes elnézésüket kell kérnem.

Végignézve Zola regényírói pályáján, annak két eléggé szétváló szakát lehet megkülönböztetni. E két időszak alkotásai nemcsak abban térnek el, hogy más a koncepcziójuk, más a kidolgozásuk, mások fény- és árnyoldalaik, más a hangjuk, hanem abban, is — a mi sokkal érdekesebb — hogy írójuknak világnézetét más és más fejlődési fokon mutatják. Nem annyit jelent ez, hogy Zola pályafutásában feltűnő fordulást, vagy épen visszafordulást és meghátrálást lehetne észrevenni, mint annyi követőjénél, hanem csak annyit, hogy Zola nem állott meg egy helyen, a fejlődés egy fokán.

Az első időszokról a *Rougon-Macquart-ciklus*, a másodikról a *Quatre évangiles* elkészült részei a főokmányaink, míg az átmenetet a *Les trois villes* trilógia képviseli,

* Lásd Brunetièret, (Le román naturaliste), Scherert (Etudes sur la littérature contemporaine. VII), Harasztit (A naturalista regényről), Nordaut (Entartung. II.). — A Zola-irodalom nevezetesebb termékei még Alexis, Zola leghívebb barátjának 1882-ben megjelent életrajza, Toulouse orvosi tanulmánya Zoláról, mint neuropathikusról (1896.) Brandes essay-je (Menschen fund Werke), Engel (Psychologie der franz. Litteratur), Brunemann (Aus reden Zungen 1901) és Maupassant cikke (Revue pol. et litt. 1883) stb.

illetve már a Rougon-Macquart-csoport záróregénye: *Le docteur Pascal*.

Nem tudok menekülni attól a benyomásomtól, hogy ez a három ciklus olyan, mint valami modern és földön lejátszódó *Divina Comœdia*.

A Rougon-Macquart-csoport komor színeivel az *Inferno*-ra, hasonlít. Föltárja a földi pokol számos körét, a melyek feneketlen mélységeiben a hatalom, szerencse, fényűzés, birtok, pénz, kéj, szerelem, tudomány, művészet s társadalmi igazság után való örökös sóvárgás áldozatainak gyötrelmeit látjuk. A *Három város* a *Purgatorio*-t juttatja eszünkbe. Itt már némi világosság kezd derengeni: a modern lélek kínosan vergődik ugyan, de a tisztító tűzön keresztülmenve, újjászületve, végül fölfelé szárnyalhat, a csillagok hónába. Végül a harmadik rész a földre áthelyezett *Paradiso*-nak felelt volna meg: a termékenység, szépség, szabadság, emberhez méltó munka, jólét, igazság és szeretet földi mennyországát kelle megfestenie.

S ha a kivített állítjuk párhuzamba, úgy azt látjuk, hogy Zolának is, miként Dantenak, a Pokol rajza sikerült legjobban, a paradicsomé leggyöngébben, talán mert a pokolt földi tapasztalataink alapján jobban el tudjuk képzelni, mint az Édent.

Ámde az ilyen, talán tévúton járó impressziók helyett lássuk már most közelebbről e korszakok alkotásait.

Ama művek közül, a melyek a Rougon-Macquart-cziklust megelőzik, tulajdonkép csak a *La Confession de Claude* (1865) *Thérèse Raquin* (1867) és *Madelaine Férat* (1868) árulják el az igazi Zolának az első időszakban mutatott arczatát. Még régebbi művei a tétovázás, tapogatózás, útkeresés emlékei: bölcselő elmélkedésekkel telt, de vékony költői eret mutató verses holmi, egy-két jelentéktelen s nagyobb eredetiségre nem valló regény *Les mystères de Marseille*; *Le voeu d'une morte*, s a *Contes à Ninon*, a melyek tulajdonkép nem a legigazibb egyéniségének kifolyásai.

A »Claude vallomása«-ban egy vidékről Parisba menő ifjú nehéz küzdelmeit és szenvedéseit rajzolja, a ki nyomorult padlásszobában, éhezve-fázva, az élet szennyétől meg-megundorodva szövi álmait a dicsőségről, vagyonról, szerelemről. Megkapjuk benne Zola önéletrajzának egy szomorú fejezetét; rajta van a bélyege annak, hogy olyasvalaki meséli el, a ki a szenvedéseket maga is átélte. Benne van az elárvult, Aixből a fővárosba fölkerülő Zola, a kinek hetekig kenyéren kell élnie, miközben

egyhangú táplálékát csak az által teheti változatosabbá, hogy belemártogatja az olajba, a melyet hazulról küldenek neki, a kinek egyszer-másszor egész hétig mansardjában kell maradnia, s egyetlen paplanba burkolózva, »arabust játszania«, mert minden ruhaneműjét a zálogba vitte. Claude fölkiáltása az ő keble mélyéből látszik előtörni: »Testvéreim! Az én szegény lényem örökösen remeg a vágy és nélkülözés forró-hidegétől!« Íme, már itt nyilvánul a naturalizmus főtörekvése, csak azt rajzolni, a miről legközvetlenebb és legrészletesebb tapasztalatunk van, s szabatosan, szépitgetés nélkül újra megérezkíteni élményeinket, egészen úgy, a hogyan tapasztaltuk.

A *Therése Raquin*-ben már elméletét is fejtegeti. A regény tudvalevőleg arról szól, mint válik Therése férje barátjának Laurent-nak kedvesévé, mint gyilkolja meg a férjet s mint kényszeríti őket öngyilkosságra szenvedélyük kielégítése közben szörnyű tettük emléke, az áldozat véres árnya. A regény mottója jellemzőleg a híres Taine-féle mondás: »Az erény és bűn termékek, ép úgy, mint a cukor és vitriol.« A gyengébbek kedvéért azután kifejti Zola, hogy Therése és Laurent emberi barmok, a kiket testük fatalizmusa elsodor. Adva van egy hatalmas férfi s egy kielégítettlen nő, megrajzolandó: mikép fogja őket állati ösztönük egymás karjába, a gaztettbe s végromlásba kergetni. Csakis a barmot akarja bennök keresni, sőt csakis a barmot akarja bennök *lát*ni. Erőszakos események középebe állítja őket s pontosan jegyzi érzékléseiket s cselekményeiket. »Úgy bonczoltam két élő testet? — mondja fennen — a hogyan a sebészek bonczolják a hullákat.«

Madelaine Forat-t és Jaques-ot ugyanilyen ellenállhatatlan állati ösztönök hajtják egymás karjaiba s a katasztrófába és Zola bonczoló módszere ugyanolyan kíméletlen és brutálisan materialista, mint az előbbi regényben.

Íme, első okmányai. Előttünk áll egy ifjú író, a kire kora tudományos és erkölcsi légköre ugyanoly határozólag hatott, mint egyéni körülményei. 1858-ban kerül Parisba. A természettudományok nagy vívmányai népszerűsítésének korszaka következik. Az élettan, a patológia s különösen az elmekörtan terén egészen új kilátások nyílnak. A bölcsészetben az enciklopédisták régi s a pozitívizmus új tanaiból rohamosan fejlődik a világnak és embernek, mint tiszta mehanizmusnak, erők által működtetett anyagnak fölfogása. Az ifjúság elkáprázik a tudomány sikereitől, ezentúl mindent tőle remél; tőle várja

minden kételyének hihetetlenül rövid idő alatt megoldását. Nincs előtte már hipotézis, csak törvény, sőt csak axióma. Minden idők egyik legragyogóbb, de egyszersmind exaltált szelleme, *Taine* lesz a vezére. Doktrínáira esküsznek.

A fiatal írók különösen szeretik. Nemcsak, mert a divatos tantételeket makacs erélylyel hirdeti és bővíti, hanem, mert esztétikai hitvallását közös halványuk, Balzac műveiből vezet le. S a fiatal Zolának is legkedvenczebb írója volt Balzac.

Ennek sötét és sajátságosán ferdítő, a gonoszabb, aljasabb irányában eszményítő hajlama teljesen összetalálkozott az ő akkori pesszimista hangulatával és komor nézeteivel az embe-
rekről. Pesszimizmusának egy-két okát sejthetjük. Lesújtó nyomorban él, pedig nagy ambíciók hevítik. Tehetsége és hajlama az irodalom felé vonzza, de egyelőre a párisi dockokban, majd Hachette könyvcsomagoló pinczéiben a legrózaibb foglalkozásokhoz kell nyúlnia. Elégedetlen s idegennek érzi magát Parisban. Idegennek, mint kevert vérű s nem tiszta fajfrancia s idegennek, mint vidéki. A második császárság élvhajhászó korában vagyunk, a mikor a Tuillériákban, Saint-Cloud, Compiègne, Fontaineblau termeiben mesés fényű bálók, divatorgiák és frivolitások járnak, a mikor Parist ellepi a spekulánsok, kalandorok, kizsákmányolók tömege. S a hevesvérű, nagyon komoly s rendkívül éleseszű ifjú megfigyeli a szemfényvesztő káprázatot távolból, de megismerkedik az élet másik oldalával, a nyomorral, a társadalom kiáltó igazságtalanságaival, mindenemű sebeivel igen közelről s a mikor veleszületett igazságszeretete fölkelte benne a *Fronde* szellemét e végtelenül könnyelmű és romlott uralkodó társadalom ellen, egyszersmind élete tizenkét évi keserű és sikertelen küzdelme fölkelte benne a korai mély pesszimizmust.

Ezt a szubjektív hangulatát azután táplálják olvasmányai és tanulmányai. Mint mondtuk, Balzac és *Taine* válnak mestereivé, s a *Thérèse Raquin*, valamint később a *Rougon-Macquart*-ciklus erősen mutatják a Balzacba oltott *Tainenek* reá gyakorolt hatását. *Taine* tollából kinyilatkoztatásszerűleg hathattak rá az ilyes sorok.

„A naturalista szemében az ember teljességgel nem független, felsőbb, önmagától egészséges ész, az igazságnak s erénynek pusztá törekvés által elérhetésére képesítve, hanem egyszerű erő, egyenrangú a többivel, a mely a körülményektől nyeri fokát és irányát. A naturá-

lista önmagáért szereti az erőt, ezért is minden fokát, mindenfélekép alkalmazottai) szereti: beéri, hogy működni lássa. A tengeri pókot ép oly szívesen bonczolja, mint az elefántot, a portást ép úgy, mint a minisztert. Előtte semmi szenny nincs. Ő erőket kezel s megérti azokat; ebben van minden öröme és semmi másban. Nem így kiált fel: „Mily szép látvány”, hanem: „Mily szép tárgy.” S ily szép tárgyakul ama különös, a tudományra fontos teremtmények szolgálnak, a melyek valami oly figyelemreméltó típust, sajtáságos idomtalan-ságot képesek feltüntetni, a melyekből széles hatáskörű s új törvények vonhatók le. Tisztasággal, bájjal a legkevésbé sem törődik; előtte a varangy fölér a lepkével, ő jobban érdeklődik a denevér, mint a csalogány iránt. A ki kényes, ne nyissa fel az ő könyvét, mert ebben olyanoknak írva le a dolgok, a milyenek, vagyis rútaknak s nyersen, minden kímélet és szépítgetés nélkül. Ha a naturalista szépít, ezt különös módon cselekszi; minthogy a természeti erőket s csakis ezeket szereti, ama nagyszerű idomtalan-ságokat, betegségeket és szörnyűségeket tárja elénk, melyeket ez erők növelésök esetén okoznak.* Vagy: „A francia regényírónak teljes szabadságában áll, hogy az erkölcsi rút iránt keltsen érdeklődést s ezt teszi az által, hogy megmagyarázza az illető rút alaknak véralkatát, neveltetését, koponyájának formáját, lelki szokásait s az ezek szülte eredeti hajlamokat, a melyek hatásainak szükségességét kézzelfoghatóvá teszi s a melyeket minden perióduson keresztül vezet, megmutatván, mint erősbülnek az idő s a kielégítettség által s föltárva a véget, a mi a halál vagy az örület.”

S Zolát nemcsak Balzac *Comédie humaine*-je ösztökélhette, hogy egyes regények helyett ciklusokat írjon, hanem Taine e szavai is:

„Az elszigetelt dráma vagy regény, a mely egy elszigetelt történetet foglal magában, rosszul fejezi ki a természetet; egyetlen eseményt szakít ki a dolgok rengeteg szövedékéből s mindama kötelékeket és nyúlványokat eltépi, a melyeknél fogva az esemény a szomszédosokban folytatódik s a midőn így válogat, megcsonkítja, megváltoztatja, eltörpíti a mintát.”

Zola teljesen eltelik ezekkel a doktrínákkal s alig harmincz éves korában olyan terv körvonalait rajzolja meg, a melynek koncepcziójátói nem lehet a nagyszerűséget elvitatni, bármiként vélekedünk is kiviteléről. 1871-ben kiadja a Les Rougon-Macquart-ciklus prospektusát s első kötetét (*La fortune des Rougon*). Szándékait ekkép foglalja össze:

„Azt akarom kimutatni, hogy viselkedik egy család, a nemzedékek egy kis csoportja egy társadalomban, életet adva fejlődése folyamán tíz-húsz egyénnek, a kik az első tekintetre merőben különböznek egymástól, de a kikről mélyebb elemzés folyamán kiderül,

hogy a legbensőbb kapcsolat fűzi őket egymáshoz. Az átöröklésnek is csak úgy megvannak a maga törvényei, miként a nehézkedésnek.

Iparkodom megtalálni és követni, megoldva a temperamentum és a milieu kettős kérdését, azt a fonalat, a mely mennyiségtani bizonyossággal vezet egyik embertől egy másik emberhez. És ha majd kezeim közt lesznek az összes fonalszálak, ha majd biztosan fogok már egy egész társadalmi csoportot: bemutatom e csoportot az ő működése, törekvései közepette, elemezni fogom úgy az egyesek akarat-mennyiségét, mint valamennyiök összerezét.

A Rougon-Macquart-csoportot, a családot, melyet tanulmányozni készülök, legkivált a féktelen étvágy jellemzi, korunknak általános gyönyörhajhászata. Élettanilag: lassú eredményei ök, fajuk keretében, egy rakás idegalakulásai és vérkeveredési esélynek, melyeket eredetileg valami ősrégi szervi sérülés idézett elő s a melyek környezetek szerint eleve megállapítják e faj minden egyes tagjának egész érzelmvilágát, vágyait, szenvedélyeit, emberi voltuknak minden természetes és ösztön-szerű megnyilvánulásait, melyeknek eredményeit aztán erény vagy bűn konvencionális nevekkal szokás minősíteni. Történelmileg: a legalsóbb osztályból származnak; a nép adja föl őket korunk társadalmának összes polczaira s így történetük a második császárság története, apró egyéni drámáik során élénk tárul az, kezdve az államcsínytől a szedáni árulásig. Természetrajzi és társadalmi története lesz tehát e sorozat egy családnak, mely a második császárság alatt élt. Első részét a *Rougonék szerencsését*, tudományos címen Eredetnek (Les Origines) nevezhetnők.”

Mit akart tehát Zola? Egyének és családok életesorsát regényekbe foglalni, de oly regényekbe, a melyek természet-tudományi és társadalomtörténeti célokat is kövessenek. Egy törzs történetén először is az átöröklés törvényeit akarta dokumentálni s a determinizmus kérdésének a vérmérséklet és környezet befolyásának vizsgálatába mélyedni. Ezen természettudományi célján kívül ezután másik célja: megörökíteni a második császárság társadalmának egész történetét, a társadalmi élet nyilvánulásának minden terén, a társadalom minden rétegében.

Húsz évi lankadatlan munkával iparkodott betartani azt, a mit tervrajzában ígért. A csekély siker ellenére, a mely vállalkozásának első köteteit egészen a *L'Assomoir*-ig (1878) kísérte, az óriási vihar ellenére, mely e regény megjelenése óta mindenünnen reázdult s majd minden újabb köteténél fölújult — tovább építgette roppant regényépületét. Húsz külön műből áll az s Zola megérte, hogy a zárókövet képező *Le docteur Pascal*-ban a tervezet szerint kiépített kész műre tekinthetett vissza s csak a megjelenés sorrendjétől kissé eltérve, mégegyszer össze-

foglalhatta velősen és hangulatosan az egész ciklus minden alkotórészét.

Kiinduló pontja a labirintszerű épületnek Fouqué Adelaide, az örült Dide néni története. Ez a plassansi földbirtokosleány, a ki valamely ősrégi szervi sérülés maradványa folytán ideg-bajban szenved, férjhez megy az erős és makacs Rougon Péter paraszthoz, majd ennek halála után Macquart, a csavargó csempész és vadászó szeretője lesz. Utódai részint a törvényes ágon Rougonok, részint a törvénytelenen Macquartok, III. Napoleon alatt a francia társadalom minden rétegébe szétszóródnak. »A sóvár vágyak egész falkáját eresztik hajszra;« sóvárogják a hatalmat, a rangot, a pompát, a földet, a szerencsét, a pénzt, a szeszt, a kéj minden nemét egész a vérig, de sóvárogják az eszményi szerelmet, a családi boldogságot, a nyugodt jólétet, a művészetet, a tudományt s a társadalmi igazságot is. Egy részük parasztegészséggel, vagy kíméletlen ravaszsággal, elszánt gattettekkel üstökön ragadja a szerencsét, mint pl. Eugéne Rougon, Aristide Saccard, Octave Mouret, Jean Macquart stb., másrésztük a nép fertőjébe letaszítva átöröklött bajok fokozódása folytán, míg maga tönkremegy, maga körül is pusztulást okoz, mint pl. Coupeauék, Claude a festő, Jaques Lantier, Nana, stb.

De hadd jellemezze Pascal-Zola a ciklust:

„Minő rettenetes fölkavart tömeg, mennyi édes vagy borzasztó esemény, mennyi öröm, mennyi szenvedés kavartatott itt föl a tények e rengeteg halmazában. Találni benne tiszta világtörténetet, a vére alapított császárságot, a mely eleinte élvezetet hajhászva, de egyben szigorúan uralkodva, meghódítja a lázadó városokat és aztán lassú bomlásnak indulva, vérbe omlik össze, oly óriás vérözönbe, hogy az egész nemzet majd belefűlt. Találni itt társadalmi tanulmányokat a nagy- és kiskereskedést, a prostitúciót, a bűnt, a földet, a pénzt, a polgárságot és népet, azt a népet, mely a külvárosok kloakáiban elrothad s azt, a mely a nagy iparközéppontokban lázong, azaz az uralkodó szocializmust, a melylyel a születendő új század viselő. Találni benne egyszerű emberi tanulmányokat, bizalmas lapokat, szerelmi történeteket, az észnek és a szívnek az igazságtalan természet ellen való küzdelmeit, mindazoknak a leroskadását, a kik túlságos nehéz feladatuk terhe alatt összerogynak, az önmagát feláldozó végtelen jószág minden fájdalmat legyőző sikolyát. Találni benne fantasztikus valóságot, bilincseitől szabaduló képzelem röptét, minden időszakban virágzó óriás kerteket, művészileg kidolgozott, finom faragású székesegyházakat, mennyből földre hullott csodás regéket, eszményi szerelmeket, a melyek egy csókban ég felé szállanak. Van benne min-

den, a legremekőbb és a legrosszabb, a legaljasabb és legfenségesebb, van benne virág és mocsok, zokogás és kacaj, az életözön maga, a mely vég nélkül magával ragadja az embert.”

Más társam feladata, vázolni, mennyiben nem sikerült Zola tervének természettudományos célja, mily kevéssé tekinthető a ciklus az átöröklés tudományos beigazolásának s mily kevéssé igazok Pascal szavai, a melyekkel Clotildja előtt ez átöröklési labirintust »teljes és befejezett levezetésinek mondja» a melyben egy hézag sem fordul elő», vagy olybá veszi, mint »egyszerű vegyműhelyi kísérlete-et, »egy fekete táblán felállított és megoldott matematikai problémát«. Lehet, sőt erősen hiszünk benne, hogy az átöröklésnek is csakúgy »megvannak a maga törvényei, miként a nehézkedésnek«, de a törvényeknek még nem született meg Newtonjuk s legkevésbé Zolában. Én csak azt akarom most megállapítani, hogy Zola természettudományos allure-jei határozottan ártnak művei esztétikai hatásának. Értsük meg jól, nem természettudományos szelleme, hanem csak stílusának allure-jei. Egymásra halmozott tudományos műszavai, száraz adatai, fejtegetései rendkívül nehézkessé teszik és megterhelik műveit.

Ám a természettudományokhoz, jelesül az élettanhoz, patológiához és elmekórtanhoz való közelítésnek másban látom a hasznát: abban, hogy Zola egész szellemét megszilárdítja és elmélyíti e tudományokkal való foglalkozása, a minek jótékony befolyása azután abban nyilvánul, hogy Zola kiváló, úgyszólván tudományos gondossággal motivál. Nagyon meggyőzővé teszi cselekményeit az által, hogy az emberi tetteket a legmélyebb és legtermészetesebb fiziológiai és patológiai gyökerekre vezeti vissza.

Nagy regény családjá egyes tagjaiban ránk nehezedő hatalommal tudta föltüntetni a determinizmust, különösen a tiszta fizikai determinizmust. Indokolásában mindig döntő szerepet ad a vérmérséklet, idegrendszer, természeti környezet stb. hatásainak.

Hallatlan merészséggel és szokatlan erővel ért egyáltalában azoknak a hatásoknak a kimutatásához, a melyek állati voltunknak következményei. Elemi erővel, de számtalanszor a művészi szükségességen túl, a triviálisba, ízléstelenségbe és útálatosságba merülve festette meg *az állatot az emberben*, apró és mindennapi testi szükségleteivel s funkcióival, ép úgy mint az öntudat küszöbén alul szunnyadó, de egyszerre kitörő óriás, vad és romboló ösztöneivel. Mélyen fájjalom, hogy nem fes-

tette meg hasonló költői erővel az embert az emberben, a magasabb, evolválta embert, a ki eszével, szívével, jellemével, akaratával, törekvéseivel állattársai fölé emelkedett.

Korszellemünk azóta fordult. Nem elégít ki többé a merev fizikai determinizmus. Nem elégít ki többé az embert pusztán alsófokú állatnak, holmi vad és kéjszomjas gorillának («gorille féroce et lubrique» Taine), vagy merő fizikai erők által mozgott mehanizmusnak látnunk. Érdekünk ép oly mértékben, sőt az irodalomban sokkal inkább a felé fordul, hogy tünteti föl az író az intellektuális és az erkölcsi embert s az őt meghatározó intellektuális és erkölcsi befolyásokat. A korszellem e változását Zola első ciklusa nagyon megsínyli.

Ugyancsak nagyon árt hatásának az a szintén Balzac és Taine recipiejének megfelelő, de sokszor képtelenségig vitt tulajdonsága, hogy első sorban »ama sajtószerű idomtalanságokat, betegségeket és szörnyűségeket rajzolja, a melyeket az erők túlsága okoz.« Alakjainak több mint háromnegyed része valami testi vagy lelki idomtalanságban és betegségben szenved; néha nem is egyben, hanem a difformitások és perverzítások egész halmazatában. Alakjai közt egész sereg a háborodott elméjű, hisztérikus, mániákus, hallucináló, degenerált ember, a kiket a kórházból, tébolydából és fegyházból újonczoz össze. A mint elvonulnak előttünk, ijedten riadunk föl, hát ilyen az ember? Bizonyos, hogy van ilyen is, de hát ez-e a szabály? Ugyanez ferdítő, torzító hajlama mutatkozik abban is, hogy a cselekményekben is szeret szörnyűségeket szörnyűségekkal tetézni.* Ezzel majdnem rémregényszerű hatásokat ér el s mindenesetre a romantikus, borzalomkedvelő Hugo-ra és Sue-re emlékeztet. Most vázolt túlzása téríti el a valóságtól, sokszor majdnem ép oly messzire, mint az idealistákat tiszta és hazug idealizmusuk. Ez a hajlama okozza azt is, hogy nem lehet első ciklusát a második császárság társadalmának teljesen részrehajlatlan hű és történeti tükrül elfogadni; ha nem is megyünk annyira mint Nordau, a ki — mint rendesen — messze elveti

* Ilyen, mikor a *Docteur Pascal*-ban az iszákos Macquart-nak belső alkoholgyulladás által való halálát a dédunoka, a kis „Dauphin” elvérzésével s az örült Dide néni halálával kombinálja. Ilyen az a rendes szokása, hogy a szerencsétlenségek, bűnök halmazát egy váratlan gygasi örült-, vagy gaztettel toldja meg pl. mikor a *Germinal*-ban Bonnemort apó megfojtja Cécile Grégoire-t, Jeanlin ledöfi a szegény őrt álló újonczot, a *L'argent*-ban Saccard hülye fia megbecsteleníti az áldott jó és szende márki-leányt stb. stb.

a sulykot, azt állítván, hogy a ciklusnak úgyszólván semmi köze sincs Franciaországhoz és III. Napoleon korához, ép úgy történhetett volna Patagóniában s a 30 éves háború korában. (*Entartung* II. kötet.) Bár számtalan érdekes megfigyelést és kortörténeti dokumentumot nyújt Zola, teljesen hiteles kútfőül nem szolgálhat. A társadalmi élet egyes nyilvánulási körein belől egy pár ember, egy pár család életébe összpontosítja a kigondolható összes aljasságokat és rondaságokat. Nem ily hihetetlenül egyetemesített szemétdomb-e a *La terre*, vagy nem ékesíti e föl a *Pot-bouille*-ban a polgárosztály összes szennyével a Rue de Choiseul egyetlen házát?

Bizonyos, hogy a második császárságban sok volt a rothadt, bizonyos, hogy az megérett a nagy débacle-ra, de ha Zola rajza teljesen valóhű lett volna, megfoghatatlan lenne, hogy a nemzet mégis s oly gyorsan talpra állott, új fejlődésre, új munkára.

A most vázolt sajtóságok azok, a melyek a finomabb lelkű és gyöngédebb idegzetű közönséget Zolától visszataszítják. A peszsimista hiperrealizmusnak ezt a hatását már Taine is kiemelte: »Minden művészet ellenére a realista alakok szemlélése végre bizonyos fáradság, utálat, sőt ingerültség és keserűség érzését hagyja hátra s ha ez nagymérvű és főhelyet foglal el, akkor elkedvetlenedünk s magasabb jellemvonású származással bíró lényeket keresünk.«

A naturalizmusnak csakugyan abban áll végzetes tévedése, hogy lehetségesnek hitte az esztétikai gyönyörézés létrejöttét akkor, a mikor csak szívünket szorongatja, epénket kavarja s gyomrunkat émelyíti.

A förtelmesnek és inmorálisnak ilyen telített módon föltárása, sem tudományos, sem esztétikai szempontból nem igazolható teljesen. Ezért kénytelen vagyok a naturalista irány ellen azt a vádat ismételni, hogy e sajtóságos hajlama inkább hatásvadászatra irányúit, vagy legalább is az olvasótömegnek a pikáns- és rémregényírók által megrontott ízléséhez igazodott. A közízlés (vagy tán közízléstelenség a helyesebb szó?) azután, sajnos, a naturalista művek közül csakugyan azokat karolta fel leginkább, a melyekben a rémes és szennyes elem legjobban kidomborodott. Zolát ugyan, mint rögtön rátérünk, eljárásában sokkal nemesebb czélok is vezérelték, mint irányának túlhajtóit, a tiszta pénzvadászokat, de azért az ő művei közül is a kárhoztatott tulajdonságokat prononcirozók voltak a legkelendőbbek, így pl. a nemzetet oly közletről érintő s megrázó

Le débâcle-on kívül, egy 1896-iki kimutatás szerint, *Nana* érte el a legmagasabb példányszámot (170.000), meg a *L'assomoir* (136.000), míg ellenben *Germinal*, Zolának szerintem leghatalmasabb műve, csak 99.000 példányban kelt el s egyéb értékesebb művei még kevesebb példányban.

És sajnos, hogy külföldön a kalózkiaadók oly fordításokkal árasztották el a könyvpiacot, melyek Zola eredetijéből kihagytak mindent, a mi valóban értékes, kihagyták a leghatalmasabb leírásokat, gondolatokat, a leggyöngédebb lapokat s behagyták, sőt még tetézték mindazt, a mi triviális, borzalmas és útálatos. Innen van, hogy nálunk is oly elemek, a kik nem az eredetit olvassák, teljesen és feltétlenül elítélik Zolát.

Ki van kiáltva erkölcstelen írónak. Csakugyan az? Miért? Mert sötét bűnöket rajzol? De mily módon s mily célból teszi? Vájjon szépíti-e, kívánatos színben tünteti-e föl? Sikamlós-e s kétértelmű? Bűnre akar-e csábítani? Ezt sohasem lehet szemére vetni. Sőt alig van író, a ki a sötét bűnök következményeit oly elrettentő színben mutatta volna, mint ő. Sokszor undorítóan nyersen, de mindig egyenesen, őszintén kimondja, a mit gondol. Leleplez, de nem dekolletál; — mutat s nem sejtet. Ízléstelen százszor, de igazán erkölcstelen sohasem.

Sőt mélyen erkölcsös. Látszólag tárgyilagos előadásából kitüzel az erkölcsi felháborodás vulkáni lángja. Vakok vagyunk, siketek az élet vérlázító állapotaival szemben, lelkiismeretünk szunnyad, ha csak nekünk jól megy a dolgunk. Ezt az önző nyugalmost akarja megzavarni Zola, fölkorbácsolni lelkiismeretünket, a javításra ösztökélni, e célra akar hatni s ezért rakja föl oly vastagon színeit, hogy mindenkire hasson festménye, még a legvakabbra, legsiketebbre, a struczmadár-természetűekre is.

Annyi bizonyos, hogy nem gyermekeknek s lánykáknak, hanem meglelt, komoly embereknek való olvasmány. Az ilyenek ki fogják érezni Zola tulajdonképeni célját.

Más kérdés, hogy a triviális és rút festésében nem lépte-e át a művészi szükségesség határát? Bizony, számtalanszor átlépte.

De ezek a hibái ép így folynak uralkodó jellemvonásából: *temperamentumának szertelen erejéből és hevesességéből*, mint a hogy belőle erednek művészi erényei, a melyekre most áttérünk.

Hatalmasan forrongó véralkanta hajlamosítja az élet gazdag és nagyerejű, bár durva és orgiaszerű jelenségeinek megra-

gadására* és széles freskókban visszaadására. Véralkata hozzá heves működésbe képzeletét. Szenvedélyes képzelete néha annyira elragadja, hogy elméleti sarktételeit is elfelejti vele. Ama sarktételeit, a melyek szerint a naturalista regényírónak csakis a tudomány módszereit: a megfigyelést, elemzést és kísérletet szabad használnia és ki kell küszöbölnie a megbízhatatlan képzeletet a műalkotás folyamából. Ezer szerencse, hogy elfelejti axiómáit, mert ép ez által, hogy szabad röptöt enged képzeletének, válik költővé. Különben megmaradt volna a valóság betűszerinti, pepecselő rabszolga másolójának, a kiről Taine oly megvetéssel beszél. **

Képzelete időnkint oly heves, hogy teljesen eltér a raczionáltabb és gyöngébben szárnyaló fajfrancia képzeletektől. Ha egyszer lendületnek indul, nem áll meg a kellő határon. Zola, a ki annyira követelte az exakt és szenvedélytelen megfigyelés határain belül való megmaradást, hányszor túllépi azt. Nagyon érdekes volna nyomon követni, mint hagyja el az észszerű realitás talaját, mint dagasztja, nötteti fokozatosan leírásai közben a legközönségesebb személyeket és tárgyakat óriás reprezentatív szimbólumokká, mint eleveníti meg az élettelen dolgokat.

Brandes (*Menschen und Werke*) egész sereg példán mutatja ki e sajátságát, de mi csak néhányra utalhatunk. Így pl. Nana alakjára. Ez eleinte egészen közönséges perdita, de lassankint a társadalom mind több rétegéből szedvén szeretőit és áldozatait, alakja nőtön-nő. Zola folyton visszatérő képben egy aranyos légyhez hasonlítja, a mely a külvárosok szeméjtéről elrepülve, magával viszi a társadalmi rothadás mérgét s megfertőzti az embereket a pusztá rájukszállás által. A lóverseny-jelenetben, a midőn mindenki a róla elkeresztelt ló, a győztes »Nana« nevét kiáltja, már úgy tűnik föl, mint az egész Páris, egész Franciaországot tönkretévő Bontás istennője, a ki a saját világát, a koldusokat és elhagyatottakat boszúlja meg a felső osztályokon.

Vagy ilyen a *Fortune des Rougons*-ban egy gyermekleányka Miette alakja, a ki kedvesével, a fiatal Silvère-rel az 1851-iki

* Brandes ezért Jordaenshez hasonlítja; én viszont Michaelangelesque-vonásokat is találok benne.

** Az igazsághoz híven tartozunk megjegyezni, hogy Zolának még így sem sikerült mestere, Taine tetszését megnyerni s hogy Taine az Académie-be való pályázatainál sohasem pártolta. (*Barzelotti*: La philosophie de H. Taine.)

provencai lázadásba keveredik, s a kit, kezében a köztársaság fenn lobogtatott zászlajával, lelőnek. Egyszerre csak azt vesszük észre, hogy az áldozat maga a szüzi szabadság volt, a melyet III. Napoleon államcsínyje meggyilkolt. Ilyen még a *Germinal*-ban az anarhista Souvarine alakja, a ki emberfölötti gygasi fantommá nő, a mikor a bánya gerendáit, támasztó falait szétrombolja s a bánya bedőlését előkészíti.

S nem emelkedik-e megragadó szimbólummá ugyanebben a regényben; a *la Maheude*, a sztrájk alkalmával elesett becsületes munkás felesége, a ki egyenkint veszi el övéit s a ki, hogy gyermekeinek kenyeret adhasson, leszáll fél bérért a bányába, mely elnyeli összes utódait? Korán meggörbödött hátával, egész nyomorult alakjával a kitagadottak millióit jelképezi, a kik némán görnyednek a rabszolgaságban, komoran várva az igazságosságot, a visszatörlesztést a jövő nagy aratás számára.

Nézzük továbbá Zola megelevenítő módszerét. Története egy darab földön, egy nagy épületben, gyárban, üzletben, bányában, vasúton játszódnak le, de ő ezeket a helyeket s berendezésüket étellel ruházza föl, szimbólumává teszi a szereplő személyek életkörülményein uralkodó hatalmakká.

Nem él-e pl. az *Au bonheur des dames* című divatútlelet, a mely elnyeli, felszívja körülötte levő minden versenytársát; nem él-e a vásárcsarnok, a *Ventre de Paris*? A *Germinal*-ban, a bányaművet, a Voreux t, (melynek neve is annyit jelent, hogy »falánk«) gonosz vadállattá teszi, a mely nyeli, egyre nyeli az embereket s azután nehezen és hosszan szuszog, mintha az emberi hús emésztése zavarokat okozna neki. Vagy emlékezzünk a lokomotívra a *La bête humaine*-ben. Nincs-e a »Lison« teljesen emberi tulajdonságokkal fölruházva? antropomorfizálva? Zola emberi értelmet, akaratot, érzelmeket tulajdonít neki. Végül a mozdonyt Franciaország szimbólumává teszi, a mely fékevesztetten, vezető nélkül, vaktában és némán rohan lefelé a sötét éjben, tudj' isten hová, neki a jövőnek, nem törődve a vérontással, a melyet okoz, a magával ragadt ellankadt, részeg katonák tömegével, a kiket a háború vágóhídjára visz . . .

Zola a természetet is megélelénkíti; a sziklákat, réteket, szántókat, folyókat, kerteket, virágokat szenvedélyekkel ruházza föl s életüket összeforrasztja emberei életével. Tetőpontját éri el ez a költői eljárása a *La faute de l'abbé Mouret*-ben. Színhelye tudvaleg egy ősvadon, buján pompázó kert, a melynek már nevével (Paradou) társítani akarja Zola a Paradicsom

képzetét. S csakugyan a kert kinövi magát egy nagy eleven jelképpé, a természet istenítésévé, a termékenység, növés s a bűnszerzés, szerelemre csábítás jelképévé. A Paradou résztvesz Ádám és Éva, akarom, mondani az abbé és Désirée fakadó szerelmének minden szakában s hogy a Paradicsommal való hasonlósága teljes legyen: a szerelmes és bűnös emberpárt egy Archangias (értsd arkangyal) nevű pap űzi ki belőle. A kert minden virágja él, szeret, szenved. Emlékezzünk csak a rózsák számtalan fajára, a melyeket Zola úgy ír le, mintha megannyinak női arcza és teste volna: szende, szemérmes, bájos, kaczer, csábító, hideg, lángoló, százféle változatban.

Ez a természet poézise, szimbolizmusa kétségkívül egyik legerősebb eszköze hatásának s bizonyítéka költői tehetségének. (Másik nagy érdeme, hogy új tárgyakkal, új területeket hódított az irodalomnak. A jelenkort egyetemesen, minden mozgató jelenségével iparkodott visszatükrözni. S nagy érdeme, hogy a modern életnek, a munkának, a technikának legaprólékosabb s legprózaibb nyilvánulásaiban is meg tudta lelni a nagyot, a jelentékenyt, a költőit és szokatlan, magával ragadó erővel tudta vízióit megérezékíteni.

Megkísérelte megírni a modern ember eposait, a természettel, embertársaival mai körülmények közt vívott küzdelmeit. Megírni a *modern tömegelet hőskölteményeit*.

Regényeiben csakugyan van sok eposi vonás. Eposi a koncepcziójuk; egyszerű, bár hatalmas vonalakban vannak fölépítve, de eposilag gazdag az épület részletdíszítése.

A cselekmény bennük, mint az eposban, széles mederben, méltóságos kényelemben hömpölyög tova. Ép oly egyetemesen, ép oly mozgalmason akarják az emberi *tömegek* életét elénk tárni. Tulaj donképeni hősei a tömegek, ezeket megmozgatni, lavinaszerűleg görgetni, óriási teremtő és romboló hatalommá duzzasztani úgy tudja, mint kívülről talán senki. (L. különösen a *Germinal*-t s a *Débacle*-t.) Egyéni hőseinek pszichológiája ellen nem ritkán jogos panaszunk lehet. Nem eléggé élesen emelkednek ki. Sok bennük a féldombormű. Legsikerültebb alakjait is inkább egyszerű és hatalmas ösztönökkel, markáns vonásokkal jellemzi; lelküket nem boncsolja finom szálakra, mint nagy elődje, Balzac, vagy kortársa Flaubert. Alakjai ritkán mutatnak fejlődést: egy jellemző attitude-ben mutatkoznak be, a Taine-féle *faculté maitresse*-ükkel s ha újra fölbukkannak a tömeg árából, újból ebben az attitude-ben látjuk.

Egyáltalában szereti a szószerinti visszatérést, ismétlést, emberei jellemzésében ép úgy, mint képeiben és leírásaiban, a mi szintén eposi vonás.

Képeinek és leírásainak változatos, lendületes és nagy páthosú, sokszor körmondatos stílus adja meg az erőt. Ez a stílus nem ritkán keresetten utánozza nemcsak a nép nyelvét, hanem az illető foglalkozás külön nyelvét is, az *argot*-t és *langue verte*-et. Szereti az erőteljest, jellemzetest s épen nem hőköl vissza a durvaságtól. Sokszor viszont keresetten finomkodó, szecsessziósan új és merész kapcsolatokra, impresszionisztikus színekre és árnyalatokra vadászó. Mindenesetre nehéz fordítani, s ép ezért van Zolának oly kevés sikerült fordítása.

Ezekben foglaljuk össze első korszakára vonatkozó megjegyzéseinket; most térjünk át még röviden hátralevő korszakaira.

Már az első ciklus záróregénye a *Pascal orvos* jelöli az átmenetet. Zola észrevehetően enged egyrészt pesszimizmusából, másrészt a rút hajhászásából.

Sem időnk, sem tudásunk nem futja, hogy ezt az átalakulást bőven fejtegezzük s okaira vezessük vissza. Okai közt legközelebb feküdnék az egész intellektuális és erkölcsi légkörnek időközben történt megváltozásán kívül az *egyéni* ok. Zola pesszimizmusa láthatólag enyhül sorsának jobbrafordultával, tehetségének érvényesülésével párhuzamosan. Kora előrehalad, s ő gyarapodik nyugalomban és igazságos ítéletben.

Világnézetében harmónia váltja fel a szétváló disszonanciákat, higgadt életbölcsetség az ifjúi lázadást és tombolást, igazi betekintés az élet titkaiba, az egyoldalú és fölületes pesszimista fölfogást.

Igaz, hogy sok az életben a vérlázító, a bűn, az igazságtalan, az utálatos — s mégis hisz az életben s nem fél a végpusztulástól. Hisz az életben, mely végre is kiteszítja magából a kártékony elemeket, beheggeszti a sebeket s még a halál borzalmain keresztül is az egészség és folytonos újjászületés felé halad.

Egészségesek, boldogok lehetünk s utódaink számára a jobb jövő előkészítői, csak bátran le kell vetnünk a régi embert, babonáival, ködös ábrándjaival s félelem nélkül szembe néznünk a valósággal, küzdenünk, dolgoznunk a tudomány nevében, a tudomány eszközeivel.

Szeretnünk kell ezt a földet, itt keresnünk a boldogságot, mert e földön kívül talán nem adatott számunkra hely. Pascal

benső hévvel hirdeti e tanokat, a Zola szívéből jövőket. Már előbb is volt egy alakja (Sandoz a *L'oeuvre*-ben), a ki hasonlókat hirdetett, de csak a háttérből, míg most Pascal uralkodó, minden ellenmondást elnémító szószólója lesz ezeknek az igéknek. S művészete is harmonikusabbá válik e regényben. Nem botránkoztat meg többé durvaságaival. E helyett két lélek mélyen költői harcát s egybeolvadását, egy megragadó idillt fest. Túlnyomóvá válik benne a szeretet, a gyöngédség. (Hogy sohasem hiányzott belőle teljesen, azt régibb műveiből is számtalan példával lehetne bizonyítani.)

Tisztul minden vonalon.

Azután következik az új ciklus, a *Les trois villes* (1895—1897), mutatván, mint megy át a modern lélek a purgatóriumon, mint küszködik fel az új világnézet fénye felé. Három világraszóló nevű várost tesz regényei központjává: Lourdes-ot, Rómát, Parist.

Eme három varázserejű központ felé szálltak a lelkek a régi kulturvilágban; vajjon elég hatalmasak-e, hogy a jövő felett is uralkodjanak? S Pierre Froment-nal, a fiatal pappal, a regények vezéralakjával mi is bejárjuk e helyeket s látjuk, hogy hatalmuk esendő.

Nem támasztható fel többé a csecsemőkorukat élő, tudatlanságuk lelketborzongató homályában remegve meghajló népek kezdetleges vallásossága. A miszticizmus nem hódíthatja el többé az ész tőmjénfűstjével, nem ringathatja hímes, de hazug álomba. S nem születhetik újjá az elfajult, szenvedő, nyomorgó társadalom Róma öléből sem. A katolicizmus elszáradván, hierarchikus szervezetében, nem újhodhatik meg sem schisma által, sem azáltal, hogy megkísérti a lehetetlent, a visszatérést a kereszténység első rügyfakadásának testvéri szeretetet hirdető szelleméhez, a demokrácia hitéhez, mely a kínszenvedő társadalmat megválthatná. S tehetetlenül kudarcot vall a *piété sans foi*, a hit nélküli keresztény könyörület is, mint hiábavaló, neveltségessé vált, kigúnyolt balgaság.

Pierre hármas bizodalmanak hajótörése után már-már nihilistává válik, de ekkor üdvös válságon megy keresztül: a tudomány és szerelem megmenti az életnek, a mely hatalmas, balzsamos erejével minden sebet beforraszt, minden betegségen diadalmaskodik. Csak előre, ne hátra nézzünk. Nincs más győzelem, mint az emberi ész, a tudomány és a munka által való győzelem. A nagyravágyó törekvések, az igazságtalanság,

a korrupció, a mindennemű züllés elszomorító társadalmi viszonyai fölött ott lebeg a megfeszített óriási munka, a hősiesség erő kifejtés, a mely a gyárakban és ipartelepeken folyik, s dicső szellemű munkássága a tudósoknak s névtelen ifjúságnak, a mely az iskolák, laboratóriumok, könyvtárak csendjében dolgozik. Ez az ifjúság fogja a holnapot megteremteni. Ez az ifjúság a századdal halad, egyetlen vívmányát, egyetlen reményét sem ejti el elődeinek, s csak attól a vágytól ég, hogy a kivívott teret bővítse, elődei munkáját folytassa s mind előbbre nyomuljon a világosság, szabadság, igazságosság felé. Az egész jövő forr e Parisban, az emberiség e hatalmas katlanában. »Az egész jövő alakul ott a maga hatalmas voltában és hajnalfényű derengéssel fog onnan fölhasadni.«

Ez a »Három város« vezérszólama, a melynek crescendoja mind jobban magával ragadta a pesszimizmus feneketlen Erebusából az optimizmus rózsaszínű, derűs légkörébe emelkedő Zolát. »Négy evangélium«-ot akar írni, vidám üzenetet mondani a jövőről, a mikor nem tekintik csapásnak a gyermekáldást s nem korrigálják a természet titkos munkáját, mert földanyánk bőségesen táplálja még oly sok gyermekét is; a mikor a munka nem lesz baromi, testet és lelket ölő, szipolyozó foglalkozás, a mikor az ember emberi méltóságának megfelelőleg élhet s mikor a szabadság, jólét, igazság és szeretet földi Edene virul az emberiségnek. A négy részre tervezett műből csak kettőt kaptunk készen, a Fécondité-t s a Travail-t, azután közbejött a nagy ügy, a mely az íróat neki idegen szférában folyó, de alakját nagyobbra nöttető harcra ragadta. Majd diadala után közbejött a vég, az ostoba, brutális vég, a mely örökre elpihentette az örökösen dolgozót s átadta a történelemnek és az utókor ítéletének.

E korszakok gondolatmenetének vázolásánál foglalkozunk megint össze mutatkozó sajátosságait. Most rövidebbek lehetünk, csak a változásokat kell kiemelni.

Legnagyobb változás az, hogy Zola embereiből mind jobban kezd eltűnni az állati s kezd bennök előtérbe lépni az emberi méltóság. De sajnos, ez nem válik élethűségük előnyére. Ha Zola alakjai előbb a tisztán fizikai erőktől irányított állati mechanizmusok voltak, most erkölcsi entitások mindinkább elmosódó kódalakjaivá válnak. Különösen áll ez a regények hőseiről, a mellékalakokban, a mellékselekményekben s kivált a milieuban most is nagy a valóhűség. (Pl. mily eleven *Lourdes*-ben a betegek utazásának, a csodatevő helynek leírása, *Rome*-ban

a pápai udvar intrikáinak festése, Páris-ban pl. az anarkista üldözése a Bois de Boulogne-ban stb. stb.).

Eddig Zolának teljes gyönyörűsége telt az élet tarka mozgalmasságának, az életözönnek egyszerű visszatükrözésében. Elénk tárta az élet »vérző szeleteit«, azok magok beszéltek, ő láthatatlan maradt. Most mindinkább, a két »evangélium«-ban már teljesen előtérbe lép, mind többet ő beszél, filozofál, papol kenetesen, a föltétlen hit szavaival profécziázik. Alakjai pusztá szócsovékké válnak. Princzípiumok bágyadt megtestesítései, avagy fakó levonatai már jólismert alakoknak. Mind kevesebb az író gondja, hogy érdekes és valószínű történeteket mondjon el, hogy motiváljon: álmái az ábrándvilágba ragadják, hol minden az ő akarata szerint megy, mint a karikacsapás.

A mit nyerünk eszméi tökéletesedésében, elveszítjük alkotásai domborúságában, élethűségében. Zola, a gondolkozó emelkedik, de Zola, a művész mélyen alászáll becsülésünkben.

Látjuk rajta betelni azt a pszichológiai megfigyelést, hogy az ember bizonyos korban leszámol a külvilággal, megszűnik élénken reczipiálni a külvilágból. Megszedte magát egy bizonyos mennyiségű reális tapasztalattal, ezek bizonyos rendszerre alakúinak agy velejében s azontúl fájdalmába kerül befogadni az újat s az olyasmit, a mi, rendszerébe nem illik.* S ha alkot, mondjuk mint művész, alkotásaiban már nem a valóságot tükrözi, hanem kivetíti eszméi rendszerét s ennek kategóriáiba szorítja tárgyait, személyeit, cselekményeit.

Látni, hogy Zola izzó szenvedélyű temperamentuma nagyon lehülöben volt s képzeletének ereje is nagyon meglankadt. Ezért oly élettelenek, kevésbé meggyőzőek s esztétikai szemnek tökéletlenek utolsó művei, mindamelllett, hogy eszmei tartalmában, nemességben túlszárnyalják a Rougon-Macquart ciklust.

Igazi természetének az a másik stílus, az a másik hangnem felelt meg. Ha szobrát készítik, abban a másik pose-ban kell megörökíteni, a mint a *peuple chansonnier*, *penple moqueur*, *peuple-femme* közepette csaknem páratlanul áll rendkívüli, majdnem minden báj és vidámság nélküli komolyságával, mély

* Érdekes, hogy Zola szemére vetette Taine-nek, a róla írt nekrológban, hogy már keveset érdeklődött a külső világ iránt, pl. elhagyta maga mellett menni a boulevardokon a kocsikat a nélkül, hogy kíváncsian megnézte volna, ki ül bennök; Maupassant pedig a 80-as évek végén Zoláról írja, hogy nagyon zárkózott étetet él, keveset jár ki s adatait hallomásból s könyvekből szedvén, képzelete segítségével alkotja meséit.

szenvedélyével, dühével és gyűlöletével, érdes és nehézkes férfierejével, a mint élvhajhászó, daloló s élez nyilait ajzó honfitársai közt dörög és vérző korbácsot suhogtat.

Így és nem a próféta, az *oremus*-ra intő pap szerepében kell őt megörökíteni.

Bár mindenkor próbált szelídebb húrokat is pengetni: ép úgy, mint Ibsen, ép úgy, mint Tolstoj akkor a legerősebb, ha lángoló szenvedélylyel harczra kel a korhadtt előítéletek, a képmutató érzelmek és gondolatok, a társadalmi hazugságok és igazságtalanságok, a kendőzött bűn, a tolvajlott tisztesség, a kizsákmányoló rendszer ellen. Ép úgy mint ezek nemes hevében, az igazságért való harczában ő is sokszor túlmegy a művészi mérséklet, a harmonikus szép határain. Szeme, ép úgy mint azoké, oly élességgel keresi az *igazat*, hogy elveszti érzékét a *szép* iránt. A szépet csalóka fátyolnak tekinti, melyet széjjel kell tépni, hogy a merő igazságot, még ha rút is, meglássuk. Az igaz és a szép magasabb synthesisét csak ritkán látja zavartalanul és csak ritka szerencsés perczeiben tudja tökéletes harmóniában megvalósítani, ép úgy, mint a norvég és az orosz író. Különbözik korunk műalkotóinak és műélvezőinek közös hibája az (melyikünk mentes tőle teljesen?), hogy az igazat és szépet szétbontva látják s első sorban a *csak* igazat keresik.

De fejezzük be. Zola ellen esztétikai tekintetben súlyos kifogásaink vannak ebben a korszakában is. Mindazonáltal nem mulaszthatjuk el, hogy ne hangsúlyozzuk eszmei tartalmában való folytonos gazdagodását, nemesedését. Mindazt, a mi eszmékben és érzelmekben előbbi regényeiben elszórva volt s úgyszólván lappangott, mindaz, a mit csak a finomabb megfigyelő értett és érzett ki, most összefüggően és világosan kifejezte.

Eszméink, érzelmeink és eszményeink közössége révén verrokonunknak tartjuk.

Nagyra becsüljük nemcsak tagadhatatlan művészi jélességei alapján, nemcsak, mert sok tekintetben előbbrevitte, fejlesztette a regényt, a modern irodalom legjelentősebb műfaját, hanem még inkább azon az alapon, hogy belevitte alkotásaiba és ritka következetességgel, bátorsággal és hangossággal megszólaltatta belőlük a modern kor hangulatait, érzelmeit, eszméit, törekvéseit, eszményeit. A szépirodalomban teljesen ráállott a modern tudományos világnézet új és termékeny kitekintést gyújtó magaslatára, s onnan nézett, s onnan figyelt meg mindent, a mit műveiben fel akart dolgozni. Onnan nézte a földet és

embert. Levonta a következményeket, a melyek a természet-tudományi megismerésből folynak. Nem tévesztette soha szem elől az ember szerves összefüggését a természettel, rokonságát annak egyéb lényeivel. Innen ered benne a föld, a természet, az állatok rajongó és gyöngéd szeretete.

Korántsem hunyt szemet a kiváló egyén, a genie rendkívüli értéke előtt s mindig küzdött az egyéniség jogaiért, különösen az irodalomban és művészetben, a hol az egyéniség mindent jelent, de azért mindig azt hirdette, hogy az egyénnek az egyetemesbe, a közbe, a köz munkájába kell kapcsolódnia. Sohasem volt barátja az embertársait zsarnoki igába hajtó, embertársait játékszerűl fölhasználó, a hatalom erkölcsét valló s önimádó emberfölötti embernek. Az emberiség szolidaritása volt vezérlő eszméje s érzelme. Csak úgy élünk, ha embertársainknak is élünk. Mennél dúsabb, erősebb, hatalmasabb valaki anyagiakban és szellemiekben, annál nagyobbak kötelességei a szegényebb, gyengébb, gyámoltalanabb testvéreivel szemben. Altruista érzelmei a legnagyobb hévvel törnek ki mindenütt, a hol az élet mostohaságairól, nyomoráról és szenvedéseiről szól. Legérzelmesebb, leggyöngédebb lapjai ezek.

Zola eszméi a mieink. Érzelmei teljes együttzöngésbe hozzák szívünk húrjait. Eszményei felé nézünk föl mi is. Vele együtt sóvárogjuk a haladást, az igazságot, a boldogságot már itt e földön. Vele együtt keressük a fényt s küzdünk a sötétség hatalmai ellen.

Ő a kor nagy érdekeiért vívott, harczainkban, a míg élt, osztályosunk volt, sőt egyik tanítónk, vezérünk, *derekas csatakiáltó* (ἰσοῦν ἀγροῦς) volt — mint Homeros mondja — a ki állva halt meg.

Ép ezért nem tudjuk műveire kizárólag a rideg esztétika mérő vesszőjét alkalmazni, a melylyel mérve jövő korok, a más eszmékkal, más érzelmekkel, más küzdelmekkel elfoglaltak, esetleg kevesebbre fogják becsülni, mint mi. Mi megbocsátjuk neki sok művészi tökéletlenségét, botlását és túlzását is. Eszünkbe jutnak nemes Eötvösünk oly igaz szavai:

„A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik. S ki az Istentől nyert tehetségeit, a helyett, hogy velük embertársai legszentebb érdekeiért küzdene, a művészi forma mélyébe ássa, csakhogy valamikép csorbát ne szenvedjen; ki magas Helikonáról istennek képzelve magát, kora szenvedéseiben csak művészi stúdiumok tárgyát látja, s míg a föld vérben áll s az egész emberi nem vajúdások között új életnek indul, virágokról és lágú esti szellő-

ról énekel, azt bámulhatjuk hideg magasságában, irigyelhetjük, tiszteletünket s szeretetünket azonban csak az érdemi, kinek Isten szívet adott, hogy embertársai szenvedését megértesse. A költőtől, ki nemes emberi cél után fáradva, hogy erősebben hathasson, azt, mi a művészetnek legdrágább, műve szépségét feláldozza — tiszteletünket meg nem tagadhatjuk.”

Az ilyen író — folytatja — önmegtagadóan beéri kevesebb dicsőséggel, hogy embertársai hasznára többet tegyen. Műve talán nem tökéletes szép mű, de szép emberi tett.

Zola Emil életműve is ilyen szép emberi tett.

Dr. Wildner Ödön.

ZOLA MINT SZOCZIOLÓGUS.

FELOLVASTATOTT A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG F. ÉVI
NOVEMBER HÓ 14. ÜLÉSÉN.

Midőn a t. Társaság megtisztelő megbízásának eleget téve, *Zoláról*, mint szociológusról akarok beszélni, nem egy önkényes, ráerőszakolt szempontból tekintem az ő működését, hanem egy olyanból, melyet ő maga pályája irányító elvének tekintett. Sőt azt lehet mondani, hogy *Zola* magát egyenesen szociológusnak tartotta és abban a meggyőződésben élt, hogy azt, a mi benne új, nagyszabású és megtermékenyítő az által érte el, hogy az elbeszélő költő régi tisztjét a szociológus munkájával cserélte fel.

Maga mondja ezt, félremagyarázhatlan világossággal:

» .....Így csinálunk mi gyakorlati szociológiát és a mi munkánk segítségére van a politikai és a közgazdasági tudományoknak. Nem ismerek, ismétlem, sem nemesebb munkát, sem szélesebb körre ható eredményt. A jónak és a rossznak ura lenni, szabályozni az életet, szabályozni a társadalmat, megoldani egymás után a szociálizmus összes problémáit, mindennek felett pedig az igazságosságnak szilárd alapokat építeni, megoldván a tapasztalat útján a kriminalitás kérdéseit: nemde, ez annyit tesz, mint az emberi munka leghasznosabb és legerkölcsösebb napszamosai lenni?«

» .....Ha az orvostanból, mely mesterség volt, tudomány lett, miért ne válhatnék az irodalomból is tudomány a kísérleti módszer segítségével?«

(*Zola: Le roman experimental* 24. és 30. oldal.)

Claude *Bernard*, a nagy természettudósnak a *kísérleti orvosi tudományról* írt bevezetésében új iránya összes alkat-elemeit, feladatait, programját feltalálja úgy annyira, hogy többnyire csak az orvostudomány szót kell a regényével felcserélnie.

A kísérletezés emelte fel az orvostant a tudomány magaslatára, a regény is benne találja újjászületését. A mint az orvos az élő organizmuson tesz megfigyeléseket, nyomozza ki bizonyos okok pontos hatásait, keresi a betegségek okait, belegázolva ezekért vérbe, szennybe, hogy így azokat feltalálva, a bajokat megszüntethesse: egészen úgy a modern regényíró bizonyos körülmények hatásait kutatja bizonyos emberekre, »az emberi tünetények mehanizmusát« keresi, »a szellemi és érzéki jelenségek gépezetét, úgy a hogy azt a fiziológia megmagyarázza, az átöröklés és a környező jelenségek hatása alatt«, megmutatva »az élő embert a társadalmi milieu-ben, melyet ő maga teremtett meg, a melyet mindennap változtat és a melynek közepette saját részéről is állandó átalakuláson megy keresztül.« Itt van a nagy feladat: kutatni a társadalom munkáját az egyénen és az egyénét a társadalmon: »behatolni a dolgok okaiba, hogy azok felett uralomra jussunk és azokat engedelmes gépek szerepére juttassuk.«

Minek folytatnám?

A modern szociológia összes problémája, minden törekvése itt van. Más következtetésre nem juthatunk ezek után, mint arra, hogy Zola a regényíró munkáját a társadalmi tudományok részének tartja.

A regény tehát az új iskola szerint megszünt elméletben is irodalmi műfaj lenni, a tudomány birodalmának kapuját sikerrel ostromolta meg, »hála a kísérleti módszernek, egy tudomány« lett.

Minő alapokon állanak a regény igényei a tudomány tekintetében? van e joga maga számára ilyeneket vindikálni? ez az első kérdés, a mire válaszolnunk kell.

Hogy a szorosabb értelemben vett természettudományok, melyekkel ő magát együttműködőnek mondja, ilyen igényeket nem ismerhetnek el, az kétségtelen.

A szorosabb értelemben vett természettudományoknak (fizika, kémia, fiziológia stb.) az a sajátsága, mely őket más tudományoktól elválasztja az, hogy kísérleteiket *tényleg* végrehajtják. Ebben van épen vezető helyzetüknek titka. Valóságos tények, melyeket valóságos tárgyakon vagy organizmusokon

észlelnék, a ható okok pontos, előre és a kísérletező tetszése szerint megszabott arányokban való működtetése mellett.

Nyilvánvaló, hogy a regény a tudomány ezen birodalmában működési kört nem követelhet magának. Nem ilyen egyszerű a felelet arra a kérdésre, nem osztozhatik-e tényleg a regény a tágabb értelemben vett természettudományok azon ágaiival, melyeket *társadalomtudományoknak* nevezünk és a melyek épen a szűkebb értelemben vett természettudományok eredményei következtében és azok hatása alatt váltak a metafizikai töprengésekből vagy a dogmatikai szörszálhasogatásokból természettörvényeket nyomozókká, vagyis tudománynyá?

A szociológiában és különböző ágaiiban (közgazdaság, erkölcsstan, politika, állam- és jogbölcselet stb.) a szociológus által közvetlenül és tetszése szerint végrehajtható kísérlet nem létezik. Tényekben és eseménykomplexumokban magának kell kihámozni az azokat előidéző okokat vagy a természettudományi igazságokból levont dedukcióinak igazolását keresni a tényekben. Kutatási köre a szűkebb értelemben vett természettudományinál végtelenül bonyolultabb lévén, pozitív eredményei ritkábbak. De a természettudományok eredményei és módszerei segélyével több téren ő is pozitív eredményekhez jutott el (különösen a közgazdaságban) vagy legalább új igazságok felfedezése reményével dolgozik, a melyekre — talán egy igen messze jövőben — a társadalmi törvényhozást alapítani fog lehetni, mint a milyen biztossággal lehet már most is bizonyos szerek hatását az egyéni organizmusra meghatározni.

Vajjon a regény nem követelhet-e magának részt a társadalmi tudományok e munkájában, más szavakkal: nem gyarápíthatja-e ő is maga részéről, saját eszközeivel, ezen tudományágak eredményeit? Erre a kérdésre, azt hiszszük, csak nemmel válaszolhatunk.

Ezt az álláspontunkat általános elemzés helyett talán meggyőzőbben igazolhatjuk, ha egy gyakorlati esetből indulunk ki.

Egy szociológus (*Malthus*) megállapította a népesedés törvényeit. Biológiai, statisztikai, történelmi adatokkal támogatta azt a véleményét, hogy a népesség gyorsabban szaporodik, mint az ellátásra szükséges javak. Ebből a tanából számos nagy horderejű gyakorlati és politikai tanulságot vont le.

Nem bocsátkozva bele annak vizsgálatába, (a mi nem ide tartozik), hogy mennyire bír e tan tudományos értékkel, egyszerűen felvetjük a kérdést, tekinthető-e *Zola* »*Fecondité*«-ja

melyben *Malthussal* egy homlokegyenest ellenkező tant vizs keresztül ama közgazdasági tantétel hiteles és komoly, tudományszerű czáfolatának? Megczáfolta e *Zola Malthust* az által, hogy hőse a termékeny Mathieu Froment, az ő csodálatosan szapora nemzetségével legyőzi és meghódítja a kevésbbé szapora vagy az utódok produkálásától tartózkodó családokat?

Semmiképen. Miért? Mert a tömegjelenségek törvényeit egyes esetekkel (még ha azok a való életből is volnának véve, a mihez a regényben mindig kétség fér) sem dokumentálni, sem megczáfolni nem lehet. S minthogy a regény, a meddig egyáltalán megmarad regénynek, mindig csak egy aránylag igen csekély kör életét tüntetheti fel, mondhatjuk, hogy már magánál *műfaji természeténél* fogva ilyen feladatra nem alkalmas.

Különbén erre a kérdésre *a priori* is nimmel felelhattünk volna az esztétikai és tudományos alkotások állandó, biológiai törvényeken nyugvó belső ellentétéből, a mi nem azt jelenti, hogy az esztétikai hatásnak nem lehetnek tudományos elemei, hanem azt, hogy az esztétikai célzatú termék nem lehet egyszerűsmind tudományt kutató.

Tegyük fel, hogy az átöröklés törvényét nem ismertük volna, vájjon tekintené-e valaki a *Rougon-Macquart-cziklust*, a hol ez a törvény hatása a regény alakjaira a legapróbb részletekig ki van mutatva, az átöröklés törvénye tudományos beigazolásának? Ha így volna, a *Spencer-Weismann-féle* nagy vita már rég eldöntött volna.

Ezek szerint a társadalomtudományok a regény tudományos igényeit a maguk részéről ép oly határozottan visszautasítják, mint a szűkebb értelemben vett természettudományok; *Zola* elmélete tehát alapjában hamis, az esztétikai, a tudományos és a politikai szempontok összekeverésén alapszik.*

Ha így a *Zola* tudományos aspirációit sikerteleneknek kell tartanom, ha élete hatalmas munkája a társadalmi tudomány számára egyetlen új törvényt vagy megismerést sem hozott, — mert nem hozhatott a költészet ilyen célra való belső kép telensége folytán — ez nem jelenti azt, hogy munkája meddő lett volna oly értelemben, hogy semmit sem valósított meg abból, a mire oly lángoló lelkesedéssel törekedett.

* A fentebbi fejtegetésekben reprodukáltam azokat a gondolataimat, melyeket már egy alkalommal e lapokban megírtam s melyeket *Zola* megértéséhez elkerülhetetlenül szükségesnek látszott újra elmondani.

Ellenkezőleg: neve egy új fejlődési fok határköve lesz, nem a tudományban, de a költészetben.

A Zola működése a természettudományi világnézet hatalmas térfoglalását jelenti az esztétikai érzelmek világában.

Hogy ezt a tételt érthetőbbé tegyem, az esztétikai érzelmek természetének egyik érdekes jelenségére kell egy tekintetet vetnünk.

Az esztétikai élvezet konzervatív jellegű: régi és jól begyakorolt idegfolyamatokat feltételez. Mentől régiebbek ezek az idegfolyamatok, annál általánosabb és egyetemesebb az általuk elért hatás. Vagy más szavakkal: minél jobban közeledünk az ősi, vegetatív funkciók által keltett örömezzetekhez, annál tágabb lesz az élvezők köre, mentői inkább közeledünk az intellektuálisakhoz, annál jobban szűkül e kör.

A Goetheék általános emberie nem jelent egyebet, mint az emberiség ősi, vegetatív örömtárát, az esztétikai élvezet ezt az örök, kiapadhatatlan bányáját. A homéri énekek a legtöbb emberhez szólnak, mert a párologó lakoma, a mámorító bor, a fehérkaru asszony művészeti rajza a legtöbb emberben a legintenzívebb örömezzeteket váltja ki.

A sokkal újabb keletű intellektuális folyamatok művészeti feldolgozása már sokkal kisebb körben lesz gyönyörködhető, míg a *M. Bergeret* tudományos, passzív, kontemplatív lelkének csodálatosan mesteri rajza már csak az »intellectual«-ek kicsiny csapatában kelt örömet.

Sok, sok idő, küzdelem, munka, vér, könny és idegerő folyik el addig, míg egy új eszmeirány magának a művészet konzervatív világában utat ver. Hogy egy új szellemi irány a művészeti alkotás alkatelemévé válhasson, kell, hogy az érzelmivé erősbüljön.

Az ősi clan-szervezet borzalmas vérbosszú-költészet; a pogány istenek derült, anthropomorph világnézete; a keresztyén korszellem szigorú aszketismusa; a középkor Madonna és nő kultusza: a polgári elem hosszú küzdelme a feudalizmussal stb. mind csak akkor került bele a művészet birodalmába, ha az új irány a nagy belátók dolgozó műhelyéből kikerülve, a korszellem része lett, erős érzelmi elemekre támaszkodhatott.

És ez áll nemcsak a művészi termékek tartalmára, hanem a művész felfogására és világnézetére is.

Az anatómiai gondosság a festészetben csak akkor válik esztétikai kíváncsalmá, midőn az anatómiai ismeretek kellőleg elterjedtek s annyira megszokottakká lettek, hogy valamelyik

szerv »elrajzolása« egyenesen fájdalmat okoz a szemlélőben; a valószínűség az eseményekben és a jellemfestésben csak akkor lehet esztétikai kellékké, midőn az emberek a tövényszerűség pusztá gondolatát már *át kezdik érezni*; ép így lassú érzelmi átalakulás útján lesz az irodalom és művészet bálványimádóból theistává, theistából spiritualistává, majd dualistává és monistává.

Ebből a futó áttekintésből megérthetjük, hogy a Zola munkája, a természettudományi világnézettől megtermékenyült lelke, az emberi észbe vetett rendíthetetlen hite a költészet birodalmában is a világot a modern kutatások fényében szemlélte és magyarázta.

Tényleg, az ő poézise sokszor a szociológiai világnézet tiszta esztétikai visszhangja. Új problémák és új világnézet hatja át minden művét. Nem a Dumas-fils kis házasságtörési problémái, a jutányos bourgeois szalon-bölcsekedésekkel, hanem az élet valódi komoly problémái, melyeknek két örök móvense, mint már *Schiller* is átérezte, de művészileg ki nem fejezte: a kenyér és a szerelem. És nem véletlenség, hogy midőn korunk társadalomtudományának alapproblémája a proletariátus sorsa: a Zola múzsájában is a szociális kérdés adja meg az érzelmek és a gondolatok komor, mély és mindenütt jelenlevő alapját.

A társadalmi rend borzasztó igazságtalansága, az emberi nyomor és szenvedés orvoslása: ez képezte a Zola életének legmélyebb és legégetőbb gondolatát. S a részvétől és fájdalomtól remegő lelke egyre a bajt, ennek okait és a szabadulás eszközeit kereste.

Az előbb azt mondtam, hogy nem volt szociológus; most azt kell mondanom, hogy nem volt költő sem. A gondolkodó kategóriája ép oly kevésbé illik rá, mint a költő kategóriája. Azokból a ritka, égő, lángoló lelkekből való volt ő, kik sokkal mélyebb gondolkodók, sokkal töprengőbb elmék, semhogy a költészet színes álmvilágában megférhetnének, de viszont sokkal szenvedélyesebb temperamentumok, sokkal rajongóbb »Kampfnatur«-ok is, semhogy a gondolatok és elméletek racionális világában el tudnák oltani kiapadhatatlan szomjukat.

E mellett sokkal finomabb idegrendszerek, a tömegtől sokkal jobban félők, a napi politika nyomasztó kompromisszumlevegőjét és egyéni érdekhajszáját sokkal jobban megvetők, semhogy a politikai küzdelem lármás porondjára léphetnének. S így van az, hogy gyakran társadalmi forradalmak tűzhányója ég bennük, holott lelkük nem egyszer egy tizenhat éves leány

mimozításával bír. Zola ezekhez a lelkekhez tartozott és talán legjobban jelölöm még szociális szerepkörüket, midőn *proféta-lelkeknek* nevezem őket. Próféták ők, kiket rendszerint a hivatásos gondolkozó ép úgy lenéz, mint a hivatásos esztétikus s mégis érzik, hogy hatalmas erőközpontok, kik az emberi lelkek millióit tartják erkölcsi bűvkörükben. Tényleg, hatásuk titkát csak az esztétikai, a filozófiai és a politikai hatások szövevényéből magyarázhatjuk meg, míg az, a ki eme hatóokok csak egyikét látja, érthetetlenül csóválja fejét csodálatos tömeghatásaik misztériumán.

A európai civilizációnak az elmúlt század másik felében három ilyen nagy profétája volt: *Ruskin, Tolstoi és Zola*. Közülök *Zola* volt a legbátrabb, a legmodernebb és a legtudományosabb gondolkodó. Átlátta, hogy bajainkat csak az eddigi fejlődés útján orvosolhatjuk, nem pedig annak romjain. Átlátta, hogy az emberiség boldogságát pusztán az emberi természet megjavulásától várni nem lehet, hanem főleg az emberi elme mindinkább fokozódó uralmától a szerves, szerves és szociális világ erői felett. Ő hitt az emberi ész egyre fokozódó erejében, hitt az emberi munka egyre fokozódó gyümölcsőségében; s modern történelmünk jegeczesedési középontja, a *gép*, nem mint ellenséges, daemóni erő állt előtte, miként *Ruskin* és *Tolstoi* előtt, hanem mint az ember végleges felszabadulásának eszköze. S bár sokat nem látott a társadalmi fejlődés menetéből, bár korunk legjellemzőbb áramlatát, a szociálizmust teljesen megérteni nem tudta, mégis egészben véve hitte és vallotta mindazt, a mit a természettudományi világnézet emberei a társadalmi fejlődés kérdéseiben hisznek és vallanak.

A világ tudományos szemlélete, a misztikus és teológikus momentumok száműzése irodalmi műben még sohasem volt olyan teljes, mint a *Zola* költészetében. Ezért sütötték rá ellenégei az immoralitás bélyegét, daczára annak, hogy az ember-szeretet soha íróban még nem lángolt nagyobb melegséggel, úgy, hogy *Anatole France* teljes joggal látta szerfelett kifejtett erkölcsi érzékében a *Zola* költészetének egyik legjobban kidomborodó jellemvonását. Egy tétel, melyet *Wildner* Ödön társam ép az előbb oly fényesen megvédelmezett.

Persze, a nyárspolgár-moralisták az erkölcsöt mindig csak a nemi-erkölcs siralmas perspektívájából látják és elfeledik, hogy annak szabályai a társadalom erkölcsi körének csak egy kis részét teszik ki.

De még ebből a perspektívából is mennyi a hipokrizis!!

Kezdve *Lesbos* perverz dalnoknőjétől, át a *Horatius* osztálygőgös kicsapongásain, le a legundokabb paiderasztiáig, ezek az erkölcsbírák nem botránkoznak meg (talán mert a szerelmi nuditásokat időmértékes sorokban skandalizálják), ha az ú. n. klasszikusokról van szó; vagy akkor sem, ha a Paul *Bourget* arisztokrata boudoirjainak misztikus és hisztérikus házasságtöréseiről van szó: de egyszeriben orrukat fintorgatják és a piszokban turkálásról sopánkodnak, ha valaki a proletariátus tragikus nemi életét leplezi le.

Nem szeretném, ha félreértenének. Nem esztétikai tetszésemet fejeztem ki ebben az ítéletben. Ellenkezőleg, e tekintetben teljes mértékben osztom *Wildner* Ödön társam komoly esztétikai aggályait; csak azt akartam megállapítani, hogy az uralkodóosztály regényének nincs semmi joga a proletariátus regényének erkölcsi tekintetben szemrehányást tenni.

Egyáltalán Zola Emilt, mint minden nagy társadalmi úttörőt, egész életében az uralkodó társadalom gyanúsítása, rágalma és kicsinylése kísérte. A hangulat vele szemben csak akkor változott meg, midőn a »*J'accuse*«-el megszerezte a polgári társadalom egy tetemes részének rokonszenvét, a feudális és a klerikális körökkel szemben az igazság védelmére kelve.

Hogy egész élete millió meg millió ember igazságos ügyének volt szentelve, ezek a körök nem vették észre; de hőssé lett, midőn csak egyszer sikra szállt egyetlen polgár érdekében, a polgári jogrend feudális maradványainak igazságtalansága ellen. Az angol sajtó nyíltan elmondta ezt nekrológiáiban. A *l'affaire* többet nyomott előtte, mint egy egész élet irodalmi és művészeti munkája. A *l'affaire* és Zola egy lett, holott az hatalmas életének és kulturmissziójának csak egy lényegtelen — bár jellemző és lelkinagyságát dokumentáló — epizódja volt.

A szociológusok hibája és erénye, hogy minden tényben és jelenségben annak hatását és eredményét keresik.

Én sem zárhatom be ezt az igénytelen megemlékezést a nélkül, hogy mai összefüggésünk szimptomatikus jelentségére ne figyelmeztessenek.

Az, a mi minket összehozott — képmutatás volna eltagadni — nemcsak pusztán tudományos és irodalmi érdeklődés volt, hanem a hála és a kegyelet az elhunyt iránt.

A *Dante* nagy sejtelve, a jó emberek nemzetközi együvértartozásáról mindinkább valósággá válik. Az emberiség organikus

egysége sohasem volt teljesebb, mint jelenleg. Az, a ki ma — bárhol a földön — az emberi szabadságért és boldogságért küzd, nemcsak nemzete, de az egész emberiség ügyét szolgálja.

Ezt éreztük át ma mi is, elgondolkozva ama férfiú tanulságos élete felett, ki az *emberi szolidaritás* érzelmének profétája volt.

És ítéletünket ebben a végkonkluzióban foglalhatjuk róla össze (melyet, erős a hitem, a jövő történetírója sem fog megváltoztatni):

A XIX. század művészetében nem volt senki, a ki az emberi szolidaritás érzelmét több lelkesedéssel, nagyobb kitartással és áthatóbb sikerrel terjesztette volna, mint Zola.

Jászi Oszkár.

A FELEKEZETEN KÍVÜL ÁLLÓKRÓL.

Hét esztendeje immár, hogy elzúgtak utolsó viharai is a nagy csatáknak, a melyek az egyházpolitikai reformok gyűjtőneve alatt összefoglalt korszakos alkotások körül folytak a magyar parlamentben és társadalomban. Fel-felharsan ugyan még a parlament porondján legyőzött táborban egy-egy éles hangú papirostárogató, de hasztalanul fújja a riadót, harczy kedvet nem tud éleszteni. Hét esztendő bőségesen elég volt arra, hogy benne a felkorbácsolt szenvedélyek hullámai elsimuljanak. A politikai Cassandrák helyébe a fennálló intézmények valóságos hatását mérlegelő államférfiakra vár szerep; a rémlátást a bevégzett tények észlelése váltja föl; a jövőbe vetített, fantáziát izgató csalékony ködképek helyébe a valóság szigorú tükre: a statisztika lép. E tükörbe minél gyakrabban belenézni parancsoló kötelesség, mert fontos nemzeti érdek fűződik ahhoz, hogy alkotásaink valódi hatásával, éltető vagy romboló erejével tisztában legyünk. Sokszoros nyomatékkal szólal meg bennünk a tájékozódás iránt való kötelesség szava oly intézményekkel szemben, a melyek a nemzet egész testét átfogó fontosságuk révén már megalkotásuk idején az intézményeknek merőben ellentétes hatásokat jövendőlk két óriási táborba gyűjtötték mondhatni az egész ország népét. Ily alkotások az egyházpolitikai törvények is. Közöttük a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény volt az, a mely a törvényesen bevett és elismert felekezetekből való kilépést megengedő szakasza miatt szinte a leghevesebb ellenzésre s talán szám szerint is a legerősebb ellenséges táborra talált. Tudjuk, hogy e javaslat törvény nyé alakulása körül két nagy elvi álláspont ütközött meg egymással: az egyik a vallásszabadság álláspontja volt, a mely

azon az ősjogon sarkallott, hogy a végső okok és végső czélok felől mindenki szabadon alkothatja és vallhatja meggyőződését, a másik pedig — kétségen kívül tiszteletreméltó aggodalmaktól vezetve — a felekezeten kívül állást a vallástalansággal egyértelműnek vette s az erkölcsi elvadás és az erkölcsi világrendtől való elszakadás veszedelmétől féltette a tervezett törvény uralma alatt az embereket. Melyik álláspontnak adtak igazat a következmények, minő hatásoknak lett szülőanyja a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény, most már kétségtelen bizonyossággal megítélhető azokból az adatokból, a melyeket a magyar hivatalos statisztika a törvény életbeléptetésének első esztendeje óta gyűjt s a melyeket a felekezeten kívül állók fészkeül tekinthető vidékek egyes főszolgabíráitól magánúton nyert adatokkal is módomban volt kiegészíteni. Minő mederben folyik ez a mozgalom; terjedőben van-e vagy csillapulóban; hol van hazája; rejt-e magában veszedelmet az államra, a közerkölcsökre, a fennálló egyházakra; minő okokból táplálkozik; mely vallásfelekezetek és mely nemzetiségek körében hódít; van-e vele szemben teendője az államnak és az egyházaknak: íme azok a kérdések, a melyekre itt feleletet várunk. Kitűzött feladatunk megoldásának során mindenekelőtt a törvényesen bevett vagy elismert felekezetek kötelékéből való kilépések mozgalmának számszerű kiterjedését vizsgálva, arra a meglepő eredményre jutunk, hogy a törvény olyan széleskörű és mélyreható erkölcsi forrongást távolról sem okozott, a milyentől a javaslat ellenzői annak idején félték. Hat esztendő alatt: 1896-tól 1901-ig ugyanis mindössze 15,824-en jelentették be a törvényesen bevett vagy elismert vallásfelekezetek kötelékéből való kilépésüket s ezek közül is a szóban forgó idő alatt 556-an visszaléptek a felekezeti kötelékbe. E mellett teljes mértékben magára vonja figyelmünket az a körülmény, hogy a kilépettek túlnyomó része, szám szerint 8925 egyén a törvény uralmának első két esztendejében: 1896-ban és 1897-ben hagyta el felekezetét; a harmadik esztendőben már mindössze 2520 kilépés történt, a törvény fennállásának negyedik, ötödik és hatodik esztendejében a kilépettek száma évenként másfélezer körül van. Ez a kétségtelenül csökkenő irány — úgy látszik — megpecsételi a mozgalom jövő sorsát s egyúttal világosságot vet egy más, a törvény hatásának megítélése szempontjából rendkívül fontos dologra is. Az első két esztendőben történt feltűnően nagyszámú kilépéssel szem-

ben a rákövetkező évek kilépési mozgalmának tetemes megcsappanása már magában véve sem hagyhat bennünket kétségben afelől, hogy a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény életbelépésekor szervezett tömegeket talált, a melyek lélekben egy bevett vagy elismert vallásfelekezethez sem tartoztak és siettek élni a törvényadta lehetőséggel, hogy elszakítsák azt az immár úgylát puszta külső köteléket, a mely őket törvényes hitfelekezetükhöz fűzte. Nyilvánvaló, hogy a mint egyszer ez a törvény uralma előtti időben évek során át felszaporodott tömeg, hogy úgy mondjuk törvényesíti felekezeten kívül állását, kimerül az a forrás, a melyből most a felekezetből való kilépések mozgalmá táplálkozik s ha csak újabb ható okok újabb lökéseket nem adnak neki, meg fog szűnni e mozgalom, a mely ma még csupán a szervezett keretekben már szinte évtizedek óta meglévő anyagot ruházta fel a törvényesség formáival. Ezt a feltevést megerősíti az a tény, hogy azok az egy-egy területen nagy tömegben előforduló kilépések, a melyek a törvény uralmának első két esztendejét jellemezték, most már nem ismétlődnek, meg azután az is, hogy egyes törvényhatóságokban, a melyek eleinte a felekezetből való kilépések termékeny talajának mutatkoztak, ez a mozgalom egyszerre csak megszűnt, nyilvánvalóan azért, mert kiürült a medence, a melyből táplálkozott, így Hódmezővásárhely 1896-ban 227, 1897-ben 236 kilépettet mutatott fel, 1901-ben egyet sem; Csanád vármegye területén 1896-ban 466 kilépés történt, a rákövetkező öt esztendőben összevéve 124.

Egyébiránt nem kell a pusztá következtetések süppedékes mezején megmaradnunk, ha azt akarjuk bebizonyítani, hogy a törvény nem fakasztott új hajtásokat a felekezetenélküliség rég megmunkált talajából, hanem csupán a meglévő hajtások létezését tette konstatálhatóvá. Világosságot vetnek erre a tényre a főszolgabírák és polgármesterek jelentései is, a melyek arról tanúskodnak, hogy a kilépettek több mint háromnegyed része már régen — mint ők mondják — »az igaz vallás« híve: nazarénus vagy baptista volt. Hogy a kilépés mozgalmának gyökerei régebbi időkre nyúlnak vissza, a kilépettek életkorának megvizsgálásából is kiderül, 83 százalékuk meghaladta a harmincz évet, sőt a több mint ötven évesek is majdnem egyharmadát alkotják az összes felekezeten kívül állóknak. A korról lévén szó, nem tagadhatjuk el, hogy az első esztendőkhöz képest a fiatalabb korosztályok arányszáma határozottan emelkedőben

van, de hogy e mozgalom az ifjak közt ma sem hódít valami túlon túl veszedelmes mértékben, abból is kitűnik, hogy a 24-ik életévüket be nem töltött ifjak és lányok közül 1901-ben 234-en léptek a felekezeten kívül állók sorába, míg a törvény fennállásának első esztendejében 250-en, a másodikban meg 413 an.

Hogy a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény valóban a léleken egy felekezet kötelekébe sem tartozó egyének szervezett, kész tömegét találta maga előtt, kétségtelenül kiviláglik a felekezeten kívül állók sajátságos helyrajzi megoszlásából is. A kilépés mozgalma ugyanis sem kezdetben nem terjedt ki, sem az évek további folyamán nem jutott el az ország egész területére: 89 törvényhatóságunk közül 1896-ban 33, 1897-ben 34, 1898-ban 31, 1899-ben 29, 1900-ban 27, 1901-ben 31 törvényhatóság területén történt kilépés és 23 vármegyei és 6 városi törvényhatóság volt 1901 végén, amelyet a kilépések mozgalma a tárgyalásunk anyagát alkotó hat esztendőben teljességgel megkímélt. Még ennél is többet mond és a kilépések tömörített, egy-egy vidékhez kötött voltát még élesebben megvilágítja az a tény, hogy az összes kilépettek kilencztized része évről-évre ugyanabból a területileg egymással összefüggő 11 törvényhatóság lakosainak sorából kerül ki, u. m.: Baranya, Tolna, Bács-Bodrog, Pest, Békés, Bihar, Arad, Csanád, Temes és Torontál megyékből, 1901-ig hozzájuk számítva még Hódmezővásárhelyt is.

Honnan van a felekezetből való kilépések mozgalmának ez a sajátságos lokalizálódása? Hiszen ha a kilépéseket a törvény hatásának lehetne tulajdonítani, e hatásnak egyenlően kellene érvényesülni az országnak megegyező viszonyok közt lévő vidékein, míg a különböző gazdaságú, kultúrájú, vallású és nemzetiségű területeken más más hatásának kellett volna lennie a törvénynek. E helyett azt látjuk, hogy pl. az egészen különböző gazdasági és faji összetételű Békés és Bihar megyék egyaránt hálás talajul szolgáltak e mozgalomnak, a mely viszont a fent felsorolt megyékkel egészen megegyező jellegű törvényhatóságokat teljesen megkímélt. E szembeeszkö helyhez kötöttséget nem magyarázhatjuk mással, mint azzal a közönségesen ismert ténnyel, hogy azok a törvényhatóságok, a melyek a törvény életbelépése óta eltelt hat esztendő alatt a felekezetből kilépettek zömét szolgáltatták, egyben a fészkei voltak a hazánkban évtizedekkel ezelőtt gyökeret vert nazarénus és baptista szektáknak is. Ez a tény szolgál magyarázatul annak a jelenségnek is, hogy e mozgalom egyes vármegyéken belül is nagyon egyenlőtlenül

oszlík meg: némely járásokat, sőt ugyanazon járás egyes községeit is teljesen érintetlenül hagyja, míg más járásokban, vagy ugyanazon járás más községeiben, a melyekben t. i. a nazarénusoknak vagy baptistáknak már előbb megalakult hitközségeik voltak, meglepő erővel lobbant föl egyszerre. A sok példa közül elég Bihar vármegyét felemlíteni, a melynek majdnem ötszáz községe közül e mozgalom csak 30 községben lépett fel s e harmincz község közül is csak nyolcban: Csökmön, Feketétón, Tulkán, Nagyszalontán, Gyantán, Bélfenyéren, Tenkén és Feketebátoron öltött nagyobb arányokat. A felekezeten kívül állók fészkeül tekinthető vármegyéket egyenkint vizsgálva Bács-Bodrogon találunk legtöbb kilépést, a mely megye a nazarénusoknak a múlt század hatvanas évei óta tudvalevőleg főtanyája volt. Magában a most említett törvényhatóságban az elmúlt hat esztendő alatt 3655-en jelentették be a törvényesen bevett vagy elismert vallásfelekezetek kötelékéből való kilépésüket, vagyis a vármegye minden ezer lakosa közül hatan. A sorban utána következő Temes vármegyében 2162-en léptek ki ez idő alatt.

A kilépettek helyrajzi megoszlásának ismereténél fontosabb nemzetiségük és elhagyott vallásfelekezetük szerint való tagozódásuk megvizsgálása, mert ez rávezet bennünket a kilépések erkölcsi hatásának és a magyarság szempontjából káros, hasznos vagy közömbös voltának eldöntésére.

A hitfelekezetek számszerű vesztesége tekintetében a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény uralmának kezdetétől máig lényeges és örvendetes átalakulás mutatkozik. A felekezetből való kilépések mozgalmának eleinte az volt egyik legjellemzőbb tünete, hogy legerősebben az evangélikus református egyházat támadta meg, a mely a kilépések első esztendejében az összes egyházakat ért számszerű veszteségnek egymaga 38,6%-át, második esztendejében 38,2% át viselte. 1898 óta azonban évről-évre kisebb számban szerepelnek a reformátusok a kilépettek sorában s míg az első két esztendőben a kilépettek számaránya tekintetében messze maguk mögött hagyták a többi felekezeteket, 1901-ben a soraikból történt 250 kilépéssel a negyedik helyre kerülnek a görögkeletiek (782), római katolikusok (301) és ág. hitv. evangélikusok (253) mögé, (a zárójelbe tett számok az egyes vallásfelekezeteknek a kilépés okozta veszteségét mutatják). Viszont a görögkeletiek körében a mozgalom 1898 óta egyre nagyobb erővel jelentkezik, úgy hogy a mozgalom élére az utóbbi években a reformátusok helyére ők kerültek, a mit jellemzően világít meg az a tény,

hogy míg a törvény fennállásának első esztendejében száz kilépett közül csak 18 került ki a görögkeletiek sorából, 1901-ben már száz kilépő közül 47 a görögkeleti vallást hagyta oda, míg a reformátust csak 15. Az utóbbi évek a görögkeletiek számát a kilépettek sorában annyira felduzzasztották, hogy az 1896-tól 1901-ig eltelt hat esztendő folyamán 4676 főre rugó számszerű veszteséget szenvedtek a kilépések következtében 3 így nem sokkal kevesebbet, mint a református egyház, a mely 5233 hívőt veszített. A szenvedett veszteség számszerű nagysága tekintetében harmadik helyen a római katolikus egyház sorakozik, a melynek hívei közül hat év alatt 3167-en jelentették be kilépésüket, úgy hogy az összes kilépetteket véve számításba száz kilépett közül húsz a róm. kath. egyház kebelébe tartozott kilépése előtt. A törvény uralmának három első esztendejében erősebb volt a római katolikusok közt a kilépés mozgalma, mint a három legutóbbi esztendőben: 1896-tól 1898-ig a kilépetteknek mindig több mint egyötöde a római katolikus vallást hagyta el, míg 1899-ben minden száz kilépett közül már csak 16 volt előbb római katolikus, 1900-ban meg csak 11. 1900-ról 1901-re főként Pest, Bács és Csanád vármegye római katolikusainak tömegesebb kilépése következtében ez az arányszám 11-ről 18-ra emelkedik, anélkül azonban, hogy a római katolikus egyházra nagyobb veszedelmet rejtene magában, a mi onnan is kitűnik, hogy míg 1901-ben a felekezetükből kilépett római katolikusok száma 301 volt. 1896-ban több mint háromszor annyi, szám szerint 923 római katolikus lett felekezetesen kívül állóvá s így az utóbb említett esztendőben száz kilépés közül 23 a római katolikus egyháznak okozott veszteséget. A lutheránusok közül az eltelt hat esztendő alatt 2448-an jelentették be kilépésüket, még pedig 1448-an a törvény uralmának két első esztendejében, míg a rákövetkező négy esztendő összesen kerek ezer főre rúgó veszteséget hozott az egyháznak. Többi hazai hitfelekezeteinkből nem volt számottevő kilépés: a tekintélyes számú (1.841,272 főre menő) hívőt számláló görög katolikus egyházból mindössze 216-an léptek ki, míg pl. a hétszáz ezerrel kevesebb hívőt magában foglaló ág. hitv. evangélikus egyházból, mint láttuk, több mint tizenegyszer ennyien. A teljesség kedvéért megemlítyük még, hogy hat esztendő alatt az unitáriusok közül heten, az izraeliták közül 77-en lettek felekezetesen kívül állókká.

Ha a felekezetből való kilépések hatását az egyes hit-

felekezetekre helyesen akarjuk megítélni, figyelmet kell fordítanunk arra, hogy az egyes felekezetek hívei minő arányban szerepelnek az ország népességében és minő részt foglalnak le a kilépések által szenvedett veszteségekből. Mert természetes pl., hogy a nagy római katolikus egyház egy szám szerint nagyobb veszteséget is kevésbé érez meg, mint a nála hat és félszer kevesebb hívőt számláló lutheránus egyház. Ebből a szempontból fontosnak kell tartanunk a következő párhuzamba állítást.

	100 lakos közül volt az 1900-i népszámlálás szerint	100 kilépett közül volt (elha- gyott felekezetét tekintve)
Római katolikus.....	48,7	20,0
Görögkeleti	13,1	29,5
Ág. h. ev.....	7,5	15,5
Ev. ref.....	14,4	33,1

Elég, ha e négy felekezet tekintetében vonjuk meg a párhuzamot, mert ezekből került ki a kilépettek több mint 98 százaléka. Ez arányszámok láttán szinte izgató érdekességgel tolu elénk a kérdés: miért ölt a felekezetből való kilépés mozgalma sokkal nagyobb arányokat a két protestáns és a görögkeleti egyházban, mint a római katolikus egyházban, a mely — mint látjuk — az egyetlen a felsorolt négy felekezet közt, a melynek hívei erősebb, még pedig sokkal erősebb arányban vannak képviselve az ország népességében, mint a kilépettek sorában. Ha ezt a kérdést azzal akarjuk megfejtetni, hogy a kilépettek több mint háromnegyede nazarénus vagy baptista és a nazarénizmus meg a baptizmus köztudomás szerint már évtizedek óta erősebben hódított a protestánsok és a görögkeletiek közt, mint a római katolikusok sorában, valóságot mondtunk ugyan, de a problémát még sem oldottuk meg. Feleletünk csak akkor lesz kielégítő, ha azt megtudjuk magyarázni: miért szolgáltak a protestáns és görögkeleti egyházak hálásabb talajul az említett szekták elterjedésének, mint a római katolikus egyház. E mindenesetre érdekes és feltűnő jelenséget természeténél fogva inkább csak feltevésekkel próbáljuk megmagyarázni a következőkben: a nazarénizmus és baptizmus kétségenkívül lelki rajongásnak a szülőtte, jórészt abból fakad, hogy a hívek egy részét az a vallás, a melyhez törvény szerint tartoztak, nem elégítette ki, mert nem tartotta bennük eléggé ébren a közösség tudatát, nem felelt meg érzelmi világuknak. A protestáns egyházak, a melyek hívei közt különben is sok a tudákos, úgynevezett bibliás ember, a ki azt hiszi

magáról, hogy a hit dolgaiba be van avatva és a lelkiekben papjára nem szorul, a maguk egyszerűségében a rajongók túlhevült fantáziáját nem tudják egyensúlyban tartani, míg a katolikus egyház, a melynek híveiben különben is nagyobb a bízó hit és az egyházi fegyelmezettség, több táplálékot tud nyújtani a vallási rajongásnak, sőt túlzásainak is helyet tud adni az önmagukat sanyargató szerzetesrendekben s ez által eléri azt, hogy a túlságos vallásos szenvedelem nem csak hogy nem fordítja az egyház ellen romboló hatását, hanem egyenesen az egyház céljainak szolgálatába szegődik. A görögkeleti egyháznak meg azért volt csekély az ellenálló ereje e szektákkal szemben, mert általában kevés gondot fordított a lelkészek tudományos képzésére és anyagi helyzetének biztosítására, a mi nem egy helyütt annál könnyebben idézte elő a vallásos nevelés elhanyagolását és a lelkészi tekintély aláhanyatlását, mert az egyházi kormányzat sem tudott mindig elég erősen beavatkozni ott, a hol erre a bajok leküzdése végett szükség lett volna. E mellett úgy a két protestáns, mint a görögkeleti felekezetnél is tekintetbe kell venni az egyházi szolgáltatások terhes, a hívekre helyenkint majdnem elviselhetetlen súlylyal nehezedő voltát, a miről különben alább, a kilépések okainak fejtegetésénél bővebben lesz szó.

Hogy a nazarénus és baptista szekták terjeszkedésének egyik főoka abban rejlik, hogy a közösség tudatát a hozzájuk tartozókban folyton ébren tartják, az is bizonyítja, hogy e szekták nem tudtak maguknak utat nyitni a vallási közösség tudatától át- meg áthatott felekezetek: az unitáriusok meg a zsidók közt, nyilván azért, mert az unitáriusok csekély számuk révén mindig élénken érzik vallási összetartozásukat, a zsidókban meg a faji egység és az évszázados elkülönítettség nagyon kifejlesztette az összetartozás tudatát.

Látni, hogy a kilépetteknek elhagyott felekezetük szerint való tagozódása különösen két jellemző tényről állít homlokterbe. Az egyik az, hogy a felekezetből való kilépések csak azokban a felekezetekben jelentkeztek igazi erővel, a mely felekezetek már a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény uralma előtt való időben megnyíltak a nazarénizmus és baptizmus előtt. A másik jellemző tény az, hogy a kilépések egy vallásfelekezetnek sem okoztak számot tévő kárt: a legnagyobb veszteséget szenvedő reformátusok között pl. minden ötszázadik hívőre jut egy kilépés, a többi egyházakban meg ez az arány

természetesen még kedvezőbb. Még megnyugtatóbbá teszi a helyzetet az a tény, hogy a kilépések zömé minden vallás-felekezetenél a két első esztendőre esik, míg a harmadik évtől kezdve e mozgalom erősen megcsappant, az egy görögkeleti felekezet kivételével, a melyben az utolsó két esztendőben a nazarénus és baptista szekták észrevehető térfoglalásáról adhatunk számot. Annak az erkölcsi horderőnek megítéléséhez azonban, a melylyel a kilépések az egyes felekezetekre hatnak, nem a számszerű veszteség mérlegelése, hanem a kilépés okának a kifürkészése adja meg a kulcsot, a mely előttünk még vigasztalóbb állapotot tár fel, mint a számszerű veszteség csekély volta. Eddigi fejtegetéseink során rámutattunk arra, hogy a kilépettek tetemesen túlnyomó része már régóta nazarénus vagy baptista volt s így lélekben jó ideje nem tartozott ahhoz a vallásfelekezethez, a melyhez a törvényes kényszerűség köteléke fűzte. Már pedig az olyan hívőben, a ki belsejében elfordul attól az oltártól, a melyen őt a törvény áldozni készíti, a ki belső hit nélkül pusztán névleg vagy csak az anyagi hozzájárulás szálaival van fűzve a felekezethez, a melyben született, valóban egyetlen egyháznak se telhetik öröme s a közte és az ily hívő közt fennálló természetellenes és hazug kötelék nyílt elmetszéséből az egyházra kár nem háramolhatik.

A felekezeten kívül állók anyanyelv szerint való megoszlása épen olyan tarka képet nyújt, mint a minőt elhagyott felekezetük szerint való tagozódásuk mutatott. Ez különben már azért is természetes, mert népünknek vallás szerint való megoszlása sokszorosan át meg átszövi a nemzetiségi alakulásokat. Mielőtt a felekezetből való kilépéseknek nemzetiségi szempontból való fontosságát méltatnék, előbb szükségképen fel kell sorolnunk azokat a számokat, a melyek megmutatják, hogyan oszlanak meg a felekezetből kilépettek nemzetiség szerint. A hat év alatt felekezeti kötelékből kilépett 15,824 egyén közül 7895 volt magyar, 2916 szerb, 1836 oláh, 983 tót, 840 német, a többi egyéb és ismeretlen anyanyelvű. Látni, hogy a kilépetteknek épen fele magyar; e mellett azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az ország népességének 51,4%-a magyar, — a magyarok részesedése tehát nagyobb az ország népességében, mint a felekezeten kívül állók sorában. Viszont a szerbek az anyaország népességének csak 2,6 százalékát alkotják, míg a felekezeten kívül állók közt aránylag hétszer ennyien vannak, az összes kilépettek 18,4%-a szerb anyanyelvűek közül kerülván

ki. A jövő fejlődés megítélése szempontjából fontos körülmény, hogy a magyarság számaránya a kilépettek sorában 1897 óta egyre csökken: 1897-ben ez az arány 58,2% volt, 1901-ben 31,2%. Az oláhoknál és a szerbeknél azonban a kilépések mozgalma az évek során át semmit se veszített elevenségéből, sőt a szerbeknél az utolsó esztendőben meglepő erővel lobbant fel, a szerb anyanyelvű kilépettek számát ez egy esztendőben 551-re emelvén, az 1900. évi 164-ről. Ezzel a magas számmal a szerb anyanyelvűek 1901-ben a kilépettek élére kerültek, első ízben előzván meg a magyarokat, a kik közül 522-en lettek felekezeten kívül állókká. A magyarok arányszámának folytonos fogyatkozása és a szerbek arányszámának felszökkenése az utolsó évben egyenesen összefüggésben áll azzal a már ismertett jelenséggel, hogy a reformátusok közül egyre kevesebben, a görögkeletiek közül meg egyre többen jelentik be kilépésüket felekezetükből.

A kilépettek nemzetiség szerint való megoszlásának vizsgálatánál legfontosabb kérdés gyanánt nyomul elénk annak eldöntése: ártalmára vannak-e a kilépések a magyarságnak? Erre csak úgy adhatunk alapos választ, ha előbb két más kérdésre felelünk. Tudnunk kell ugyanis először azt, hogy a magyarság az elhagyott felekezetekben talált-e olyan erős támogatást, a melynek új, felekezeten kívüli állapotában hiányát érezheti, másodsor meg kell figyelniük, hogy oly vidékekre esik-e a kilépések zöme, a melyeken a magyarság az egyház támogatásától megfosztva, a nemzetiségek prédájául esik. Előbb az utóbbi kérdésre adjuk meg a feleletet azzal, hogy rendre felsoroljuk azokat a vidékeket, a melyeken a magyarság tömegesebben jelentette be felekezetéből való kilépését. Íme: Baranya vármegye kétharmad részben magyar siklósi járása, meg erős magyar kisebbséglakta baranyavári járása; Tolna tiszta magyar tamási és magyar többségű simontornyai járása, Bács négyötöd részben magyar topolyai járásának magyar községei, meg a magyarságtól tért foglalni különben sem tudó szerb kisebbséggel szemben álló magyar többséglakta óbecsei járása; a színmagyar Csongrád vármegye, Szegeddel meg Hódmezővásárhelylyel, Pestmegyében a négyötöd részben magyar kiskőrösi és dunavecsei járások, az erős magyar többségű ráeczkevei járás, azután Kiskunhalas; Békés hatheted részben magyar békési, még inkább színmagyar szeghalmi és négyötöd részben magyarlakta orosházi járásai; Bihar élesdi járásának tiszta magyar

Örvend községe s háromnegyed részben magyar nagyszalontai járásának két tiszta magyar községe; Arad megye kisjenői járásának két erős magyarságú községe (Ágya és Erdőhegy), Csanád megye kilencztized részben magyar kovácsházi járása: ezek azok a tájak, a melyekből a magyar nemzetiségű kilépettek zöme kikerül. Magyar és magyaroktól környezett vidékek ezek, a melyek magyar népét nem kell attól féltetni, hogy elhagyott vallása támogatását elvesztve, a környező nemzetiségek áradatába fül.

Nézzük meg azonban, elegendő és kellő támogatásban részesíti-e a magyarságot az a két vallásfelekezet; a római katolikus és evangélikus református, a mely a magyar anyanyelvű kilépettek zömét szolgáltatja. A római katolikus egyház legújabbán örvendetes figyelmet fordít ugyan a magyarság érdekeire, a mai napig azonban tény az, hogy a magyarság még számbeli súlyának megfelelő arányban sem tudott érvényesülni ez egyházban, a minek jellemző bizonyosságát láthatjuk abban, hogy vagy másfélszáz olyan római katolikus plébánia van, a melyben valamely más főnemzetiség mellett a magyar anyanyelvű hívek száma — nem is tekintve a magyarul beszélni tudó idegen ajkúak nagy számát — 100, 200, 300, 500 sőt 1000 léleknél is többre rúgott, a nélkül, hogy e plébániák egyházi életében: hitszónoklatoknál, egyházi énekeknél, utániaknál stb. a magyar nyelv legalább mint második nyelv mellékesen alkalmazásban volna. A római katolikus egyház tehát egészen a legújabb időkig, kétségtelenül nem a magyarság iránt való közömbösségből, hanem pusztán konzervativizmusából folyólag még a magyarság részéről jogosan támasztható igényeket sem elégítette ki, úgy, hogy a helyzetet kellő tárgyilagossággal szemlélve a római katolikus egyházból különben is csekélyebb számmal kilépő magyarság nemzetiségét a kilépés ténye által nem tekinthetjük veszélyeztetettnek. Más megítélés alá esnek azok, a kik az ev. ref. egyházból lépnek ki, a mely egyháznak a magyarság érdekében folytatott működését nagyban megkönnyíti az, hogy hívei közt más, mint magyar úgyszólván nincs is. A kik a református egyházból léptek ki, a felekezeti kötelék megszakításával kétségkívül erős vértjét dobták el a magyarságnak, de ezzel szemben megnyugtatóan szolgálhat a kilépetteknek általában is csekélynek mondható s köztük a reformátusoknak különben is évről-évre csökkenő száma meg az, hogy a magyarok kilépése túlnyomóan

vidékeken történik, a hol a nemzetiségi hódításoknak talaja nincs. Ellenben nyereséget remélhetünk a magyarság szempontjából abban, hogy aránylagosan évről-évre nő a felekezeti kilépő szerbek és oláhok száma, a kik a magyarsággal szemben merev vagy épen ellenséges magatartást tanúsító nemzeti egyházaikból: a görögkeleti szerb és görögkeleti román egyházból kiragadva talán hozzáférhetőbbekké válnak a magyar állameszme számára.

A felekezetből való kilépésekben csak egy okból láthatunk a magyarságra nézve határozott, de a mozgalom csekélységénél fogva nem nagy jelentőségű hátrányt: a felekezetből való kilépések voltaképpen két új, bár még el nem ismert felekezetnek: a nazarénus és baptista felekezetek kialakulásával vannak összefüggésben s mivel e szekták részben a magyarok közül toborozzák híveiket, a felekezet szerint már is kelleténél többféle szakadozott magyar társadalmat még több részre hasogatják s ezzel az egységben rejlő ellenállási képességét is gyöngítik e társadalomnak, még pedig annál veszedelmesebb mértékben, mert épen olyan korban élünk, a mely a vallási kérdéseket türelmetlenül tolja előtérbe s könnyű szerrel ad alkalmat politikai kalandoroknak arra, hogy bárminő fontos nemzeti célzt szolgáló intézménybe a felekezeti elfogultság tűzcsóvját dugva, lángba borítsák az egységes magyar társadalom épületét, harcza vivén egymással a felekezeteket. Mivel részben a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény hatásának megvilágítását vettük célba, meg kell itt mondanunk, hogy maga a törvény a most említett káros hatás szempontjából teljesen közömbös, mert tudjuk, hogy a nazarénizmus és baptizmus a törvény uralma előtt évtizedekkel megvolt, sőt virágzott, elannyira, hogy pl. a nazarénusoknak már az ötvenes években Bács megyében, Pacséron úgynevezett püspökük volt Kalmár (Kramer) István személyében.

A törvényesen bevett és elismert vallásfelekezetek kötelekezből való kilépések vizsgálásának legfontosabb fejezete a kilépések erkölcsi hatásának megmérése. Nem lehet előttünk közömbös, sőt egész állami létünk és közállapotaink jövő alakulása szempontjából nagyon is fontos érdek fűződik annak megismeréséhez, hogy a felekezeti kötelekezből való kilépések valóban romboló hatással voltak-e a közerkölcsökre, együtt járnak e a vallástalansággal és erkölcsi elvadulásba sülyesztik-e a népet, a mitől a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény javaslatának ellenzői annak idején rettegetek.

A kilépések erkölcsi hatásának megmérése két eszköz kínálkozik: az egyik a kilépések okainak kifürkészése, a másik a felekezeten kívül állók erkölcsi állapotának megvizsgálása. Ha ugyanis a kilépések rugója kicsinyes vagy épen szennyes önérdék, vallástalanság vagy mai társadalmi rendünk alapjait aláásó vallásellenes érzület, a kilépések mozgalmát mint mai viszonyaink közt az altruistikus társadalmi eszmének és a köz-erkölcsöknek ellenségét károsnak és veszedelmesnek kell bélyegeznünk s terjeszkedésének gátat kell vetnünk, valamint nem szabad e terjeszkedést megtűrnünk akkor sem, ha a kilépés indító oka erkölcsi szempontból nem esett ugyan kifogás alá, de a szektákká tömörült kilépettek életfelfogása és viselkedése veszélyezteti a közerkölcsöket. Tapasztalataink ebben a tekintetben is megnyugvással tölthetnek el, mert arról győznek meg, hogy a kilépést megelőző lelki elhatározás rugója nem az egyén anyagi érdekének hajhászása vagy vallástalanság volt, hanem ellenkezőleg túlságos vallási rajongás, a mely — mint e kérdésnek a vallásfelekezetek szempontjából való tárgyalásánál is említettük — nem érve be a saját vallásfelekezete nyújtotta lelki eledellel, valami újszerű, a közösséget és egyenlőséget szerinte jobban kifejezésre juttató, érzelmi világának inkább megfelelő tanítást közvetlenebbül nyújtó szektákban keres kielégítést, ha e szekták ma még törvényen kívül állanak is. Vallási eltévelyedésről lehet szólni, de vallástalanságban keresni nem lehet a kilépések okát ott, a hol a kilépettek több mint háromnegyed része nazarénus meg baptista és ilyenképen magyarázza meg a kilépés okát: »az igaz vallás híve vagyok«, »tisztábban akarom az istent imádni«, »a papok hibásan magyarázzák az evangéliumot, mi az általunk helyesen értelmezett szentírás tanítása szerint akarunk üdvözülni«. A főszolgabírók és polgármesterek legnagyobb része hangsúlyozza ezt a felekezeten kívül állókról beküldött jelentéseiben s nem egyszer szó szerint idézi a kilépés szándékának bejelentése végett előtte megjelent nazarénusnak vagy baptistának a maga naivságában a közvetlenség erejével megszólaló nyilatkozatát, a melyből nem erkölcsi elvadás, hanem inkább az egy igaz istenbe vetett élő hit és az üdvösség megnyerésére való állhatatos törekvés sugárzik. Talán nem végzünk érdekesség és tanulság nélkül való munkát, ha a kilépések okait feltüntető számokat a tárgyalás alatt álló hat esztendőről (1896—1901) összesítve a következőkben közöljük:

A kilépés oka	A kilépettek száma	
	összesen	%-ban
a nazarénus szektához való tartozás vagy áttérés	6.585	41,6
a baptista szektához való tartozás vagy áttérés	1.523	9,6
a nazarénus szekta és az egyházi szolgáltatások terhes volta.....	2.874	18,2
a baptista szekta és az egyházi szolgáltatások terhes volta.....	1.018	6,4
egyházi adók terhes volta.....	1.368	8,7
vizálgodás a lelkészszel	685	4,3
egyéb és ismeretlen okok	1.771	11,2
	összesen	15.824 100,0

E számok világosan mutatják, hogy az esetek több mint háromnegyed részében a nazarénus és baptista szektához való csatlakozás, helyesebben már régen ezekhez a szektákhoz való tartozás volt a kilépés oka, az esetek nem egészen egynegyed részében párosulva az egyházi szolgáltatások terhes voltával. Sőt kétségtelen, hogy a nazarénus és baptista szektáknak még nagyobb szerepük van a kilépések okaiban, mint a most közölt számok mutatják. A kilépések okainak elég jelentékeny és pedig körülbelül egytized része ismeretlennek van feltüntetve, a mi abban találja magyarázatát, hogy az adatokat szolgáltató hatóságok az adatgyűjtés pontos volta érdekében csak akkor kötelesek bejelenteni a kilépés okát, ha hatóságuk területén tömegesebb kilépés történt, a mikor t. i. a kilépés nagyobb feltűnést kelt s okai is szélesebb körökben kerülvén megbeszélésre, nem maradhatnak titokban az őket nyilvántartó közigazgatási hatóságok előtt sem, a melyeknek a statisztikai adatgyűjtés céljaira az egyének erkölcsi életének belső viszonyaira vonatkozó kutatásokat a m. kir. központi statisztikai hivatalról szóló 1897. évi XXXV. t.-cikk különben megtiltja. Ezért a szórványos kilépések okairól a jelentések nem számolnak be, de bizonyos, hogy az ismeretlennek jelzett okok között is sűrűn fordul elő a nazarénus és a baptista szekta.

Hogy a felekezeti kötelékből való kilépések nem jelentenek egyúttal vallástalanságot, a kilépések okai közt az említett két szekta nagy szerepe mellett még egy más jellemző tény is tanúsítja. A kilépettek közül ugyanis csak 1372 volt városi lakos, az összes kilépetteknek 8,7%-a. Ez a számarány, a mely a városi lakosságnak az ország népességében elfoglalt arányánál kevesebb, világosan mutatja, hogy a felekezetből való kilépés lehetőségével nem a városokban honos vallási közönyösség sietett élni, hanem a vidéki népességnek a nazarénus és baptista tanoktól már régebben megejtett vallási rajongása. Hogy a tulajdonképeni városokat, a melyeknek a hit

dolgaiban közömbös népét pedig jobban lehetett félteni a törvény hatásától, a felekezetből való kilépések mozgalma menyire megkímélte, még jobban szembetűnik, ha meggondoljuk, hogy a felekezeti kötelékből kilépett 1372 városi lakos majdnem fele részben két kiváltképen földműves lakosságú, s nem tulajdonképeni városi jellegű municípiumunkból: Hódmezővásárhelyről és Szegedről kerül ki.

Hogy a kilépések túlnyomó része nem vallástalanságból, hanem inkább a vallási szenvedelem túlcsapongásából, rajongásból fakad, azt még avval is bizonyíthatjuk, hogy a kilépettek sorában a nők négyszázzal haladják meg a férfiak számát, holott a nő mindig hívebben ápolja szívében a vallást, mint a férfi. Viszont azonban könnyebben is fanatizálható és ezért a nazarénizmusnak és baptizmusnak könnyebben hozzáférhető volt.

Az eddigiekből kiderül, hogy a kilépések okait az esetek legnagyobb részében a közerkölcs szempontjából megnyugvással vehetjük tudomásul. Az a kérdés már most, hogy a nazarénusok és baptisták szektákba tömörült kilépettek — az egyéb okokból kilépettekről később lesz szó — viselkedésükben megfelelnek-e a társadalom erkölcsi rendje szempontjából velük szemben támasztható követeléseknek? Feleletül idézem dr. Balaton Gyula úrnak, az óbecsei járás főszolgabírójának e tárgyban hozzá intézett levelémre szíves készséggel adott válaszát: A nazarénusok erkölcsi tekintetben kifogás alá nem esnek, sőt kiválnak azáltal, hogy nem káromkodnak. A leányok szeretőt nem tartanak. Nem hazudnak, sőt régi, nem nazarénus korukból eredő bűneiket is bevallják. Szótartóak. Egymás erkölcsére nagyon ügyelnek. Szorgalmasok, lelkiismeretesek és megbízhatók. Feltétlenül mértékletesebb életet folytatnak, mint a község többi lakosai. Szeszest italt egyáltalában nem isznak. Korcsmába nem járnak. A zajos (zenés) multságokat kerülik. Egyszerűen, feltűnés kerülésével, többnyire sötét ruhákba öltözködnek. Igen csendes, illemtudó magaviseletűek. Az esti órákban, vagy vasárnap délután tartják áhítatos ének és a biblia magyarázatából álló isteni tiszteletüket, a melyet erkölcsös beszéddel zárnak be. Megfigyelésük végett a főszolgabíró úr is többször vett részt isteni tiszteletükön s — mint írja — mindig örült az ott tapasztaltakon. Épen ilyen kedvező képet festenek a felekezeten kívül állókról a többi értesítések is, amelyeket az e mozgalom főfészkeként tekinthető vidékek főszolgabíráitól kaptam. Rajongásukra vet világhosszgot e levelek egyike, a mely azt

mondja, hogy asszonyaik majdnem mind hisztériásak. Egy másik főszolgabíró azt írja jellemzésükre, hogy a lőtt vad húsát nem eszik, semmiféle állat vérének nem használják fel, kerülnek a perlekedést, esküt nem tesznek. E mellett ő is a vallási rajongás egyik tünetét fedezi fel bennük, midőn azt mondja, hogy nagyon makacsok és meggyőződésüktől akkor sem állanak el, ha helytelen. Hogy a felekezeten kívül állók erkölcsi tekintetben kifogás alá nem esnek, erős bizonyosságot tesz róla bűnügyi statisztikánk is, a mely az országos letartóztatási intézetekből, kir. törvényszéki és járásbírósi fogházakból szabadultakat hitfelekezetük szerint is részletezi s pl. az 1900. évről a következő képet tárja elénk:

Az 1900. évben szabadultak közt volt

	r. kath.	g. kath.	g. keleti	ág. h. ev.	ev. ref.	unit.	izr.	egyéb
szám szerint	32.578	9.423	11.644	3.774	10.287	334	2.349	13
%-ban	46,27	13,38	16,54	5,36	14,62	0,47	3,34	0,02

Ha már most az »egyéb« cím alatt kimutatott mind a 13 egyént felekezeten kívül állónak vesszük is (pedig bizonyára van köztük egy-két örmény kath., anglikán, meg mohamedán is), a felekezeten kívül állók, — mint az arányszám is mutatja — akkor is csak 0,02%-át-át alkotják az összes letartóztatottnak, holott az ország népességében aránylag majdnem ötször ennyien vannak: arányszámuk 0,09-et tesz.

Meggyőződhattunk az előadottakból, hogy a nazarénus és baptista szektákhoz való tartozás külső kifejezésre juttatása kedvéért történt kilépések az erkölcsi rend szempontjából nem adnak okot a nyugtalanságra. A kilépések okának vizsgálata azonban egy határozottan sajnálatraméltó és sürgős orvoslást követelő jelenségre is világosságot vet: a felekezeti kötelékből való kilépés okai közt az egyházi szolgáltatások terhes voltának és az egyházi adótól való szabadulás vágyának szereplése, a mely egy-egy esetben 1368 esetben, a nazarénus vagy baptista szektákkal karöltve 3892 esetben szolgált a kilépés indító okául. Ezen az úgy az állam, mint az egyházak szempontjából méltán kifogásolható s valóban tarthatatlan helyzeten lehet is, de kell is segíteni. Nem szabad túrni az állapotoknak az egyházi szolgáltatások jóformán teljesen rendezetlen volta mellett természetes folyamatként jelentkező olyan elfajulását, amire nem egy példa van, hogy helyenkint a nép tömegesen tér át a drágábbról az olcsóbb vallásra, s nem szabad túrni azt, hogy az anyagi kérdések a vallási érzelmeket vagy akár ez érzelmeknek csak külső burkát: a felekezeti hovatartozást csak súrolják is. Ha nincs is valami nagy erkölcsi értékük az olyan hívőknek, akik-

nek egyházukhoz való hűsége az anyagi kedvezés czérnaszálán lóg, viszont kár alkalmat adni a gyengéknek, hogy megtántorodjanak. Nem egy főszolgabírói jelentés kiemeli az egyházi szolgáltatások terhes voltát a nép szegénységével szemben, s bizony itt is áll, hogy »paupertas magna meretrix«. Valóban, a hogy a felekezetből való kilépések okait vizsgáljuk, még határozottabbá válik bennünk az a régen élő meggyőződés, hogy az egyházi szolgáltatások zűrzavaros tömkelegében végre valahára rendet kell csinálnunk. Hiszen ma számos egyházi szolgáltatás közönséges fejadó természetével bír, mert vagyoni helyzetre való tekintet nélkül rovandó le minden pár után. Mivel pedig pár gyanánt a házaspáron kívül a felserdült fiúk és pártában maradt lányok is számbavétnak, s a szegényebb osztályhoz tartozó családok rendszerint több tagot számlálnak, mint a jobb módúak, ezek az egyházi szolgáltatások fejtetőre állított, élével a szegényebb sorsúak felé irányuló fokozatos fejadó alakját öltik fel, a minek elviselhetetlen volta kivált akkor érezhető a maga kegyetlen mértékében, mikor — s erre szintén van eset — a hívőnek a természetben szolgáltatandó jószágot (sonkát, bort, fát stb.) pénzért kell vennie. Ily körülmények közt abban az állításban sincs túlzás, hogy helyenkint az egyházi szolgáltatások az állami adók értékösszegét is meghaladják. Különösen áll ez a két protestáns felekezetről, aminek következményéül tekinthető az, hogy az egyházi szolgáltatások terhes volta miatt kilépettek sorában aránylag nagyobb számmal vannak képviselve a lutheránusok és kálvinisták, mint az összes kilépettek között. De áll ez a római katolikus és görög keleti egyházak lelkészeinek a hívek részéről kijáró szolgáltatások tekintetében is. Nem is lehet csodálkozni azon, hogy szegényebb vidékeken a párbér, lukma, kepe stb. neve alá foglalt egyházi tartozások behajtása nagy nehézséggel jár és sokszor elkeseredett gyűlölséget fakaszt a nép és lelkipásztora között, a ki a kenyérszerzés gondjaival küzdve lelki hivatásának a legnagyobb jóakarattal sem felelhet meg kellőképen. Ha ezenkívül még azt is számításba vesszük, hogy e szolgáltatások behajtása és a körülötte felmerülő panaszok mennyi munkával árasztják el közigazgatási hatóságainkat, bizony nagyon is elérkezettnek kell látnunk az idejét, hogy egyszer már munkába vegyük az egyházi szolgáltatásoknak a hívek teherviselési képességét számba vevő, arányos rendezését, a mit különben egyenes adóink reformjának 1893-ban közzétett emlékirata is

kilátásba helyezett. E kérdés megoldásánál bizonynyal sokféle érdekre kell majd tekintettel lenni, s ez a kielégítő, gyökeres szabályozást nehezzé is teszi, de tovább nem halogathatja, mert a sürgős orvoslást nem csak az államnak és az adózó híveknek, de főképen maguknak az egyházaknak a jóvolta is követeli. Ép ezért az egyházaknak kell ebben a különben is autonómiájukba tartozó dologban a kezdő lépést megtenni s a megoldásban a hívek válláról mentül több terhet levenni, a mi kivált azoknál az egyházaknál történhetik könnyű szerrel, a melyeknek nagy törzsvagyonuk van.

De csupán az egyházi terhek könnyebbítésével még nem tették meg az egyházak kötelességüket a maguk szempontjából rájuk károsnak tartható felekezeten kívül álló szekták terjeszkedésével szemben. Más fontosabb kötelességeik is vannak. Ezek közé tartozik az egyházi főhatalom erélyes és gondos gyakorlása a veszélyeztetett pontokon. Az egyházi felsőbbségnek szigorúan kell ügyelni arra, hogy a lelkész összeférhetetlen természetével, politikai vagy társadalmi mozgalmakban túlon-túl exponált magatartásával vagy épen megbotránkoztató viselkedéssel alkalmat ne adjon arra, hogy híveinek egy részét ellentáboroként lássa magával szemben. A hol viszály van keletkezőben a lelkész és a hívek közt az egyházi főhatóság avatkozzék be villámgyorsan s tömje be a veszedelem kútforrását, mielőtt a személyi gyűlölködés az egyházban kárt tevő elhatározássá fajulna. Gyors és gondos egyházfelsőbbségi beavatkozás mellett a felekezetből való kilépések krónikájában a lelkészszel való viszálykodásnak nem juthatott volna akkora szerep, hogy miatta 685-en hagyták el felekezetüket és sohasem következhetett volna be pl. hogy a hívek kántor- vagy tanítóválasztás miatt lelkészükkel összeveszve megtagadják apáik hitét. Pedig mindkettőre volt eset s ez a kicsinyes okból származó czívódás csupán egy alkalommal több mint kétszáz főnyi veszteséget okozott az érdekeit egyháznak. Ezen a ponton egyházi főhatóságainktól annál nagyobb tapintatot követelhetünk, mert a lelkészszel való torzsalkodás nemzeti szempontból is veszteséggel járhat, a mire például idézhetjük azt a napilapokban is szellőztetett esetet, a mikor a délvidék egy községében a róm. kath. sokácok a velük viszálykodásban lévő lelkészük miatt tömegesen fenyegettek a görög keleti vallásra való áttéréssel, s fenyegetésüket részben be is váltották.

Azonban nemcsak egyházkormányzókra, hanem az alsóbb

papságra is komoly kötelességek hárulnak, ha a felekezeten kívül állókat hódításukban végképen meg akarják állítani. Meg kell érteniök, hogy a nazarénizmus és baptizmus főereje a lelki közösség tudatában van s ezt kell nekik is híveikben feléleszteni és ébren tartani. Az ige hirdetésében simuljanak teljesen híveik értelmi színvonalához, cselekvésükben szálljanak le a nép közé, a nyomorúság forrásaihoz. Legyenek híveiknek szomorúságukban vigasztalójuk, szerencsétlenségükben gyámolítójuk, hogy soha se érezzék a vallás vigasztaló, felemelő erejének hiányát s mindig láthassák az egyház szeretettel teljes gondoskodásának nyomait. Törődniök kell a nép szociális helyzetével is és az ezen a téren a nép javára és az egyház érdekében véghezvitt működésükkel halhatatlan érdemeket szerezhetnek. Ezért az egyházaknak gondot kellene fordítaniok arra, hogy papnevelő intézeteikben a tanítás tárgyai közé a társadalom-politika alapvető ismereteinek és tanai gyakorlati alkalmazásának oktatását is bevegélyék. Meg kell gondolniök, hogy ma a felekezeti szabadságnak és az életviszonyok bonyolódottabbá válásának korszakában egész más teendők várnak a lelkipásztorra, mint hajdan. Elmúlt az az idő, a mikor elegendő volt, ha — mint Eötvös Károly oly találóan mondta — a lelkészek a felekezeti kényszer csöndes árnyékában meghúzódva a lelkészi teendőknek csak azon legszükségesebb mértékét végezték, a mely mérték megszégéséért egyházi felsőbbségük esetleg felelősségre vonta volna őket. Ma teljes mértékben kell gyakorolniök a vallásosság fenntartásának, megerősítésének és terjesztésének igazi tényezőit: a Krisztusi erényeket s e mellett híveiknek gazdasági téren is tettel és tanácscsal szolgálatára lenniök. Annak a lelkésznek, a ki hivatását így fogja fel és így tölti be, nyája a felekezeti szabadság korában sem fog megfogyatkozni, sőt erősbödni fog, ha talán számban nem is, de a vallásos érzés mélységében minden bizonynyal. Azonban nem csak az egyházakra hárul kötelesség, ha híveiket meg akarják őrizni, az államnak is vannak kötelességei a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény következményeinek megvalósítása tekintetében. Ma úgy áll a dolog, hogy a hivatalos felfogás a törvény alapján kilépetteket felekezeten kívül állóknak nevezi, azt a látszatot keltvén, mintha a kilépettek a bevett és elismert vallásfelekezetekhez tartozókkal szemben egy szervezetlen, felekezeti kötelék által össze nem tartott tömeget alkotnának. Csakhogy a formák meze — mint annyiszor — itt sem fedí a valóságos állapotot. A tény ugyanis

— mint láttuk — az, hogy a felekezeti kötelékből kiléptek több mint háromnegyedrésze két szektába: a nazarénusok és baptisták szektájába tömörül s felekezetiileg nagyon is jól van szervezve, mert a szervezkedés főtényezője: a közösség tudata e szekták minden egyes tagjában élénken él. Valójában tehát két új felekezettel állunk szemben, a melyek csupán hivatalos elismerésre várnak, a minek lehetőségét a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény biztosítja is. A baptisták felekezetének elismerése ellen komoly kifogást nem lehet tenni: rég megállapított hitelveik se törvénybe, se közerkölcsökbe nem ütköznek, szervezett hitközségekben élnek, úgy, hogy velük szemben csak arról lehet szó, hogy a rég meglevő tényleges állapotnak utólagos szentesítését adja meg a hivatalos elismerés.

Másképen kell megítélnünk a nazarénusokat, a kiknek hitelvei a fegyverfogást tiltják s így ellenkezésbe jönnek az általános védkötelezettség törvényben gyökerező elvével. Mivel tehát tanításuk ezen a ponton törvénybe ütközik, szektájuknak törvényszerű elismerésére ma számot nem tarthatnak. De azért katonáskodásuk idejében ma is figyelembe kellene venni nazarénus voltukat. A tapasztalás ugyanis azt mutatja, hogy a nazarénus, bármit tesznek is vele, a katonaságnál se nyúl fegyverhez. Engedetlenségéért természetesen börtönbe kerül, s ha kiszabadul is, hamarosan visszakerül megint, mert ellenállását a börtön se töri meg, sőt a mártírság érzése még megacézolja. Így fogságban tölti el védköteles korának egész tartamát s életének legtermékenyebb évei haszon nélkül szállanak el a katonabörtön falai közt. Sokkal helyesebb volna a nazarénusokat a fegyverfogás alól felmenteni s olyan szolgálati ágban pl. katonai kórházakban, sütőházakban, ételmezési raktárakban alkalmazni, a hol a fegyverfogás elemeinek ismerete nélkül is jól be tudják tölteni rendeltetésüket. A nazarénusok ilyen szolgálati beosztása ellen elvi okokból alig lehetne kifogást tenni. Hiszen ők ma sem fognak fegyvert s e mellett állhatatos engedetlenségükkel csorbát ütnek a katonai felsőbbség tekintélyén is, míg a javasolt mód elfogadása esetén az állam nem adna alkalmat a nazarénusoknak parancsszavának semmibe vevésére, nem csinálna belőlük szektaterjesztő mártírokat, improduktív és költséges rabok helyett hasznavehető munkásokat nyerne a katonaságnak s hamarabb visszaadhatná őket polgári foglalkozásuknak. Hogy pedig az állam prémiumot ne nyújtson a nazarénusoknak, a kik köze némelyek csak azért állanak,

hogy a fegyverfogástól és a háborúnak a fegyverviselőket legközelebből érő veszedelmeitől meneküljenek, a fegyvert fogni vonakodó nazarénusok szolgálati idejét fel lehetne emelni öt vagy hat évre. Ezt annál inkább meg lehetne tenni, mert nem csak az említett okból czélszerű, hanem valóban méltányos is, hogy azok, a kik a fegyverforgatás fáradságos és háborúban koczkázatos munkáját végzik, hamarabb szabaduljanak a katonasorból, mint azok, a kik a maguk kedve szerint menekülni akarnak a fegyverfogástól s háborúban se teszik ki bőrüket veszedelemnek. Meggondolva azt, hogy a katonáskodás túlnyomó részben östermelő foglalkozást űző népünk legproduktívabb életidejének egy részét emészti fel s már is hosszú időre vonja el polgári munkakörétől, a melybe katonakorában sóvárogva vágyik vissza, hinnünk kell abban, hogy a fegyverforgatástól való mentesség, ha a szolgálat idejének tetemes meghosszabbításával jár, aligha fogja a nazarénusok közé csábítani népünket, a mely ma is, a szolgálat idejének egyenlő tartama mellett is, szívesebben szolgál fegyver alatt, mint nem harczoló alkalmazásban, a melyet lenéz és lenézése jeléül különféle gúnynevekkel illet.

* * *

Elfogulatlanul igyekeztünk ismertetni a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény hatását. Hiszszük: sikerült meggyőznünk a figyelmes olvasót arról, hogy azok a kétségenkívül tiszteletreméltó okokból fakadó hazafiúi aggodalmak, a melyeket a törvény javaslatának ellenzői hangoztattak, nem váltak valóra, mert a felekezetből való kilépések mozgalmának sem számbeli hordereje, sem káros erkölcsi hatása nincs. A magyar állameszme nem forog veszedelemben, az állam erkölcsi rendjét nem kell féltünk. Az a veszteség, a mi ezen a réven az egyházakat érte, csak számban, de nem erőben való megfogyatkozás s még számszerint se nagy. Értékben meg semmi se, mert a kilépés legtöbbször csak egy hazug és természetellenes kötelék feloldását jelenti azok részéről, a kik lélekben már régen elfordultak attól az oltártól, a melyhez őket a törvény parancsszava füzte. A törvény tehát vesztesé se senkit se tett, ellenben győzelmet hozott a lelkiekben való meggyőződés ősjogon sarkalló fenséges szabadságának, a mit annál nagyobb örömmel üdvözölhetünk, mert benne immár hat éven át népünk az ősei hitéhez való ragaszkodás tűzpróbáját diadalmasan megállta.

Dr. Kenéz Béla.

SZOCZIOLÓGIA.

ELSŐ RÉSZ

HATODIK FEJEZET.

I.

Az előbbi fejezetben azt mutattuk ki, hogy az emberek együttélésének a struktúrája kezdetben — ép úgy mint a sejtek együttélésének a struktúrája, a legkezdetlegesebb állati testekben — egy bizonyos feszültség folytán került egyensúlyba, a mely feszültség onnan eredt, hogy mindegyik egyén a másiknak a protoplasmáját el akarja ragadni és pedig ellenérték nyújtása nélkül. Ebben a feszültségben aztán az egyensúlyt az tartja fenn, hogy csak olyan egyének élhetnek benne, a melyek a kellő egyéni ellenállással bírnak. Azaz a kezdetleges társas szerveződésekben az egyének értéke, fenmaradó képessége a többiek között legfőbbképen attól függött, hogy mennyire tud ellenök, az ő — nevezzük nevén — rabló szándékaik ellen védekezni. Ez pedig a harcias képességektől függött, a mint valójában a kezdetleges társas szerveződés az egyének harcias képessége, értéke szerint alakult. Ez a szerveződés érvényesült ugyan a más, idegen törzsekkel szemben való védekezés céljaira is, azonban maga a belső szerveződés rendje volt főleg az, a mely ezen képességek által tartatott fenn.

És nem úgy mint a későbbi fejlettebb szerveződésben, amikor is már nem a harciaskodó képességek határozzák meg az egyének helyét, hanem a termelő értékei. Azaz az ő termékeinek amaz értékei a minővel ezek a termékek kicserélődése folya-

mataiban bírtak. Ki mennyivel magasabb értékű terméket termel, annál többet vagy több értékűt tud: — most már beváltani, és nem pedig elragadni, elrabolni a többitől. Szóval a harcias rablások tendenciái között élő feszültségek helyébe mindinkább a beváltó cserefolyamatok lépnek az ő termék-értékeikkel.

A kereszténységet megelőző görög korszakban tűnik fel először — ennek a fejlődésnek a során — a régibb struktúráktól eltérő új természetű struktúrának a képződése, a kölcsönös egyéni viszonyok organizációjának egy új módja. Lassankint megindul a harci összefüggés felbomlása; többé nem a harci értékek határozzák meg az individuumok szerepét, nem a harci központok intézik az értékek elosztását; a harci tevékenységek elvesztik becsületüket és az individuumok egymáshoz való sorakozásának egészen más módja képződik, mint az volt, mikor az individuumok a legnagyobb hadakozó értékek körül csoportosultak s így létesítették az alárendelt fokozatok általános egyensúlyát.

Minden korábbi mérveket meghaladó anyagkeringés útján egy egészen új szövet támadt, az a kozmopolitikus kultúrélet, mely a római világalom előtt virágzott fel. A kulturanyagforgalomnak új pályái nyíltak a régi, harci struktúrák fölött és megszabadulva a harci tevékenységek nyűgétől, új, sajátos cserefolyamatokat indítottak meg a termékek és pótló-értékek kölcsönös beváltására. Többé nem a régi uralkodók vonták egy központba és intézték az anyagforgalmat; az anyagforgalom olyan individuumok felé irányult, a kiknek leginkább megvoltak a képességeik, hogy terméket pótló-érték fejében átvehessenek. Ezekhez illeszkedtek most már az individuumok tevékenységei és ily módon az individuumok csoportozatai az illetők termelő-értékeihez mérten centralizálódtak.

Az anyagforgalom ez új pályái közvetlen pótlékot nyújtottak a termelő-értékért, a nélkül, hogy a pótlék előbb, a feszültségek kiegyenlítődéseinek bizonyos föltételei szerint, szétosztásra és a kiegyenlítődések céljára fordítottatott volna. Mind dúsabban áramlottak e pályákon a kultúra életanyagai. E pályák körül kereste minden egyes individuum a maga tevékenységeinek megújulását, a maga életműveleteinek pótlékát. Az alacsonyabb termékek nem magasabb fokú harci értékekké változtak át, hanem nagyobb ható erejű kulturtermékekké és minél nagyobb értékű termékeket hozott létre egy individuum, annál közelebb jutott a pótló-értékek forrásaihoz.

Így nőtt nagyra az egészen új fajta struktúra, a melyben az individuumok oly módon szerveződtek, hogy a kölcsönös viszony, a vonatkozás az egészhez, tehát az individuum helye a szervezetben, azoktól az értéktermékektől vált függővé, melyeket az individuum bevitt a forgalomba és azoktól a pótló-értékektől, melyeket cserében kapnia kellett, hogy testi összetartozását, általános vonatkozásait csupán az anyagcsere kiegyenlítődének az útján fenntarthassa.

Így keletkezett a régibb, harczyi struktúra helyett egy magasabb rendű struktúra; magasabb volt pedig ez a struktúra, mert az organizációja magasabb fokú értéktermelést tett lehetővé; és tényleg ki is fejlődött abból a kozmopolitikus korszakból az óriási római világbirodalom a maga mérhetetlen termelésével.

II.

Kimutattuk, hogyan fejlesztette ki ez a kozmopolitikus, struktúrájára nézve egészen a termelés értékei szerint szerveződő kulturszövet azt az irányzatot, hogy egy egységes anyagkeringést létesítsen mindazokból a különböző eredetű kulturanyagokból, melyek a szövet többrendbeli részének idegen elemeket foglaltak magukban. Kimutattuk, milyen módon vált az egész kereszténység keletkezésének föltételeitől, fiziológiailag és anyagilag, egy általános törekvés az egész kulturszövet kozmopolitikus egységére. Egységet vinni be az egész szövetbe, teljes egységet az anyagcserebe: ez volt ennek az új kulturorganizációnak kialakulásában is a fiziológiai irányzat.

Kimutattuk, hogyan és miért irányult az anyagforgalom központi nehézkedése Róma felé és e nehézkedés következtében hogyan képződtek ki végre éppen itt ennek az új kulturtestnek a központi készülékei.

Vizsgálódásaink célja volt megállapítani, hogyan kerültek össze idegen anyagi kulturállományok — éppen e gravitáció folyamán — mely központ alakítására irányult.

A gravitáció pontján a kulturállományoknak egymásra idegenül ható elemei mind érintkezésbe jutottak egymással. Az anyagcsere kiegyenlítődébe, a mint az künn a szövetben a termelt értékekhez képest szerveződött, mind kevésbbé és kevésbbé tudott lebonyolódni, még pedig abban a mértékben,

a mint ennek a kiegyenlítődésnek a gravitáció ponthoz minél közelebb kellett végbemennie, mert egyúttal az összes idegen anyagi elemek hatásai is közelebről és erősebben érvényesültek. Megmagyaráztuk, hogyan tűnnek el künn a szövetben az idegen elemek; az általános forgalom vezető csatornáit azokat egyszerűen nem veszik föl. Minél közelebb tódultak mindannyian a nehézkedés ponthoz rákényszerítve az egységes összekapcsolódásra, annál élesebbé váltak az ellentétek és különbözőségek, a melyeket a római birodalom összefogott.

Róma görög kultúréletet vont magába; a görög kultúrélet legbecsesebb értékanyagai oda özönlöttek. A régibb hellén kultúra anyagi alkotásai és a belőlük tovább fejlesztett újabb alkotások mind oda jutottak. Róma egyiptomi elemeket vett föl s velők olyan alkotásokat, melyeket a kozmopolitikus, alexandriai élet gyúrt át az egyiptomi elemekből. De fölvelt Róma ibériai, karthágói, germán elemeket is, a melyek előbb mind a világbíró Eómában közkeletű értékekig igyekeztek önként átváltozni. Róma azonban nem tudta ezeket úgy átalakítani, hogy például az egyiptomi termékek áramlata, mondjuk Ibériában, Germániában, Galliában vagy más valahol egyenlő fajta pótló-értéket képezhetett volna. Valami érték nem volt Korinthusban, Galliában vagy Karthágóban egy és ugyanaz az érték. Ezek az értékek, mint a termelés pótló-értékei mindig tökéletleneknek bizonyultak. A míg a forgalom önként ment végbe, s a termékek és értékek — a szerint a hogy az individuumok itt vagy amott erre a csereforgalomra hajlamosak voltak — simán cserélődtek ki, addig csak megvolt egy bizonyos általános anyagcsere, ha nem is volt tökéletesen kifejlődve. A nehézkedő ponthoz közeledve ez a tökéletlenség mind jelentősebb lett, mind erősebben nyilvánult, s egy ibériai termékért nem voltak megszerezhetők a hellén termelés értékei, a hellén termelés értékei nem feleltek meg az ibériai értékeknek; általán a két fél között egy egyenes termék-értékcsere nem volt közvetlenül kiegyenlíthető, legalább nem a mindkét oldalon egy értékű pótlásnak az útján. Ibériában olyan élettevékenységek voltak gyakorlatban, melyeknek ott értékök volt, melyek azonban a hellén termelésre nézve értéktelenek voltak. Ezeket lehetetlen volt egymással kicserélni egy önkéntes forgalomnak az útján. A hellén élettevékenységeknek nem volt semmi értékök az iberia termelt értékekre és viszont. A mi az ibériai termékeit-értékekből önként átfolyt Görögországba, s ott a görög értékekkel

önként kicserélődött, az még beléphetett a csereviszonylatokba, bizonyos értékforgalomba; de az ibériai termelést és hellén termelést egységes, általános kiegyenlítődesre juttatni, az már lehetetlen volt.

Míg az egész szövet organizációjának az lett volna a célja, hogy önkéntes egyensúlyt létesítsen termelt- és pótló-értékek közt, ez az egyensúly a nehézkedő ponton, ahol az összes idegen anyagi hatások találkoztak, legkevésbé tudott megvalósulni. Az önkéntességre itt voltak legrosszabbak a viszonyok.

Az általános organizáció, mely künn a szövetben kifejlődött, a következő volt: az individuumok mind a saját termelt-értékeikhez képest jutnak pótló-értékekhez; ezek a termelt-értékek vagy a nyers anyagok átváltozása által támadtak vagy úgy hogy a csekélyebb értékű termékek, egy vagy más után magasabb értékűekké váltak; most akár bizonyos egyéni, másokra nézve becses tulajdonságok járulnak hozzájuk, akár messzebről érvényesülnek összetettebb hatások a termékekkel szemben, ható értékük ezáltal nagyobb lesz; ez pedig a kereskedelmi műveletek révén megy végbe. Tehát az egyik individuum a másikhöz a maga termelő képességei szerint sorakozott. Ez az általános organizáció akadt meg a legnagyobb fokú nehézkedés pontján. Nem képződhetett ki központi csoportosulás — újabb intézmények, készülékek csirája — olyan individuumok által, a mely individuumok a termék és pótló-érték kicserélésének útján együttesen létesítenek bizonyos kiegyenlített forgalmat az egész szervezet érdekében.

Világosabb megértés végett, ezt úgy kell képzelnünk, hogy például bizonyos individuumok azzal foglalkoznak, hogy bizonyos hellén termékeket Rómával kicserélnek; ezeknek cserében természetesen pótló értéket kell szállítaniok Görögországba. Szükséges, hogy ez értékek görög mérték szerint egyenlítsék ki egymást. Így most anyagkeringést létesíthetnek és a tevékenység megkapja a maga pótlékát a hatványozott görög termelt értékekben, a mennyiben ezek hatása egészen Rómaig terjed. Más individuumok ismét ibériai termékek forgatásával foglalkoznak. De azok az értékek, melyek Görögországgal szemben rendes pótlékul szolgálhatnak, Ibériával szemben már túlságosan nagybeesűek és érettök Ibériából olyan termékek folynak be, a melyek, Görögországban termelve, sokkal nagyobb értékű pótlékot kívánnak. Rómában például Görögországból

ipari termékeket, Ibériából pedig földművelési termékeket cseréltek be. Ilyen körülmények közt bizonynyal senki sem óhajt Görögországból gabonatermékeket beszerezni, mikor Ibériából sokkal olcsóbban beszerezheti, a hol a pótló-értékeknek egészen más a ható erejük. Így Görögországban megbénul a földművelési műveletek egész sora, mert kizáródik pótló-értékek élvezetéből. Ez aztán zavarólag hat a görög individuumok többi műveleteire is. Nem szerezhetnek maguknak semmi pótlékot, mert ipari és művészeti termékeiket Ibériáig kénytelenek csereforgalomba vinni, ott azonban értéktelenek, mert Iberia semmire sem becsüli a hellén termékeket. Ibériai gabona és hellén ipar nem elégítheti ki egymást. Azok az individuumok, a kik ibériai gabonát vásároltak, soha sem vesznek egyszersmind hellén ipari cikket is, hogy ott elhelyezzék.

Nem olyan az eset mint pl. ma a modern világban, a mikor mondjuk Anglia hasonlóan egyesít legkülönbözőbb eredetű termékeket. Ámde Anglia már eleve az ő kész organizáltságába csak olyan értékanyagokat vett fel, a melyek az ő gazdasági szervezetének, termelő műveleteinek megfelelőek voltak. Míg ellenben Róma, midőn a világ központja lett, csak most akart bizonyos központi folyamatokat alakítani olyan kulturanyagokból, a melyek nem ott képződtek, hanem szerteszt.

Ehhez járul még, — s ebben áll az idegen anyagi kulturállományok fiziológiai hatása — hogy az ibériai termelésből származott értékek egész másféle tevékenységeket istápoltak, újítottak meg és pótoltak, mint a görög eredetű, termelt-értékek. Mert azoknak az individuumoknak vagy csoportoknak, a melyek görög termékeket forgattak, már egy rendszeres, görög kulturális kereskedelem műveleteit kellett végezniök. Míg azoknak, a kik ibériai termékek forgatásával foglalkoztak, ott egészen más műveleteket kellett kifejteniök. A fejlődésnek ez a fokozata még közelebb állott a régibb harczy fokozatokhoz. Az értékforgatás még egy némely harczy tevékenységgel kapcsolatosan ment végbe — s az illető individuumok még ilyen műveletet végeztek.

Minden irányban szükség volt egy vagy más módon egyéb tevékenységek kifejtésére is, nem csupán arra, hogy kiegyenlítőds létesüljön a pótló- és a termelt-értékek közt.

Így a nehézkedés központján olyan individuumok és csoportok kerültek egymás mellé, a kiknek a leghathatósabb kulturanyagi szerepeik voltak, a kik mindenfelől már a leg-

nagyobb fokú értékeket hozták magukkal; ezek most egymás közt anyagcserét igyekeztek létesíteni, mindegyik természetesen a maga külön tevékenységeinek céljából. A kik ibériai anyagok iránt érdeklődtek, a saját harczy folyamataikat akarták föntartani, a kik pedig görög iránt, azok merőben kereskedelmi célokra törtek, a melyekre nézve a harczy törekvés hátrányos volt; az egyiptomi érdekelteknek talán politikai vagy dinasztikus céljaik voltak, a szerint a mint egyik vagy másik kulturanyagnak bece volt Egyiptomban. így kerültek együvé az egymást mind zavaró különféle hatások és általok megalakult annak az új szövetstruktúrának továbbképződése, a mely pedig már odakünn többé-kevésbé, de mégis általán önkéntes fejlődésnek indult, s ez a fenakadás éppen az általános anyagnehézkedés központjában történt, a hol a pótló-értékek kiegyenlítődése a termékekkel, a termelés értékének megfelelően, a legkevésbé tudott végbe menni.

Minél nagyobb mérvű lett a kulturanyagok nehézkedése Róma felé, annál jobban kitűnt az ellentét az idegen anyagi hatások között. Azon emberek mellett, a kik saját kulturtevékenységeik által gazdagodtak meg, olyanokat találhatni, a kiket a tartományokban véghezvitt rablásuk juttatott óriási vagyonhoz, vagy olyanokat, a kik távoleső népek törzsfőinél, királyainál végeztek dúsan jövedelmező különös vállalatokat. Ott volt továbbá a rabszolgák útján való termelés. Némelyek valósággal harczyas kereskedelmi organizációkat létesítettek s úgy boldogultak. Hogy fejlődhetett volna ki ottan egy egységesen működő készülék, olyan anyagcsere céljára, a mely az egységes pótló-értékeket a teremt-értékeknek megfelelően osztotta volna szét az egész kulturtestben?

Ilyen központ éppen a nehézkedés pontján, az idegen anyagi hatások következtében, egyáltalán nem képződhetett.

A feszültség tetőfokán, a mi a nehézkedő ponton érvényesült, mind inkább föltétlen szükségessé vált, hogy valamelyes organizáció létesüljön. Már most, hogy vájjon a már említett harczy szervezetű feszültségek cenztrális pontjait egyes individuum, például király foglalja el, vagy pedig, a mint már erről is volt szó, többen, de mind ugyanazt a funkciót végző individuumok tartják elfoglalva, mint a köztársasági államformánál: az fiziológiailag egyre megy. A fődolog, hogy létesüljön valamelyes új organizáció, miután az újabb Rómában felbomlott a régibb latin harczy organizáció a maga egyes ural-

kodójával vagy uralkodóival. Az újabb vagyon birtokosai pedig, a kik az új protoplasmikus folyamatok révén lettek gazdagok, mind közelebb és közelebb jutottak a központi funkciókhoz. A mi határozottan arra vall, hogy a termelés központi csoportosítása központi funkciók gyakorlására törekedett.

Csakhogy a központi nehézkedés legmagasabb feszültségi fokán ebben az irányban semmiféle kiegyenlítődés nem létesülhetett. Központi organizációra volt feltétlenül szükség, mert anyag-fiziológiai okokból, a szövet új önkéntes organizálódó hajlamához képest más fajta nem is volt lehetséges; s ekkor az történt, hogy e feltétlen szükségesség hatása alatt ismét létrejött egy organizáció, a mely így megfelelt a központban egyesült individuumok egyéni feszültségének, a mely azonban az egyéni feszültségi értékek korábbi fiziológiai típusával birt s azoknak a harci képességeknek alapján épült föl, a mely képességek az egyéni irányzatok egyensúlyában a terméket pótlék nyújtása nélkül szedték el s így vagy úgy, de az egyensúlyt fenn-tartották.

Ismerjük a primordiumok működését: a mikor ugyanis az élet már nem tarthatja fenn magát egy magasabb fejlettségű formában, visszatér a primordiális, a régebben kifejlett formákhoz. Ismerjük a visszaesés tünetényeit a fiziológiai életben is: egy régibb fejlődési fok bizonyos tipikus képződményei a magasabb szervezetű testben ismét megjelennek. Így az említett jelenség is a kultúra életében egyszerű visszaütés, visszaesés egy régibb organikus típus felé.

Látjuk tehát, hogy a kulturtestben, a mely már az új kulturfolyamatok szerint szerveződött, azon a ponton, a hol e folyamatok már nem tudtak kiegyenlítődni, még egyszer előtűnt az ősi típus, a *militaris* organizáció, létrehozva a testi anyagélet általános egyensúlyát. A régibb kultúrákat mind meghaladó, új, föllendülő kultúrának összes legfőbb termékei a központban ismét katonai feszültségi értékek anyagaivá változtak át s így aztán megjelent a római, a caesari militarizmus.

De éppen ez ősi visszautas — a mi általán ismertető jele valamely organizmus fejletlenségének vagy hibás fejlődésének — ez volt a forrása a bekövetkezett patológiai állapotnak is.

III.

A vagyoni értékek ebben az új kozmopolitikus világban keletkezésük szerint már nem akként képződtek, hogy a harcias képességek szerint tömörültek volna az egyének körül. Hanem e tömörülés a szerint ment végbe, a minő értékmeny-nyiséget a cserefolyamatok útján tudott kiki összehalmozni. Ilyen természetű mind magasabb értékek hatottak a központ felé. Most ezeket az értékeket a központi hatalom nem dolgozta fel ugyanilyen értelemben a test számára az általános kiegyenlítődség céljából, többé nem foglalta össze, úgy hogy ugyanezen termelés ellenértékei kerültek volna onnan vissza, nem alkalmazta a termelés megújítására, azokat többé nem egyesítette a termelő műveletek kiegyenlítésének értékei gyanánt. Ezek az értékek most ismét katonai értékekké változtak át.

Ez az átváltozás a régibb katonai típus szerint ment végbe, a mikor ugyanis az organizáció egyensúlya nem a termelés értékeinek nyomán jó létre, hanem feszültségi értékek támadnak azzal az irányzattal: hogy értékanyagokat pótlék szolgáltatása nélkül elragadni, hogy ellenállást lehessen kifejteni. Míg künn a szövetben az anyagok és termékek értéke attól függött, hogy mennyire alkalmasok kulturtermelő folyamatokra, magasabb ható erejű termékek becserélésének műveleteire; az anyagok és termékek ily módon egyszersmind az illető anyag-értékek kulturtermelő tevékenységeinek pótlékául szolgáltak: azalatt most a központi hatalom az anyagokat nem termelő rendeltetésűk értékei szerint alakította át, hanem a katonai célokra és folyamatokra való alkalmatosságuk szerint.

A szövet odakünn már új organizáción dolgozott, az individuumok egymás mellé sorakozásának egészen új rendjén, a mennyiben azok, a kik tevékenységeikben magasabb fokú termelt-értékeket létesítettek, közelebb jutottak a pótló-értékek áramlataihoz és ilyen irányban, a harci rendszer fölé kerekedve, az egész struktúra átalakult. A központ azonban más irányban szerveződött és fejtette ki hatását az értékkeringés csatornáira: olyan tevékenységek, a melyek a központ katonai organizációját istápolják, olyan individuumok, a kik a katonai egyensúlynak megfelelő értékeket termelnek, általán a katonai funkciók azok, a melyek a keringés csatornáihoz közelebb nyomulnak.

Ez a kép a római caesarismusban könnyen fölismerhető. A központban a caesari berendezés a Caesarral, csakhogy ez már nem a régi idők harcias hőse, hanem az a személyiség, a ki a termelt-értékek legnagyobb bőségét vonzza a központi hatalom körébe. És ezt nem úgy teszi, mint a hogy az értékek künn a szövetben önként csoportosulnak s a termelés annak jut, a ki érette cserébe a legtöbb pótló-értékkel látja el az általános anyagkeringést — hanem a maga katonai organizácójának útján erőszakkal ragadja magához a termelt-értékeket az egész szövetből. Kiküldi a maga hadvezéreit, hogy termelt értékeket szerezzenek, organizációját mindjobbban kiterjeszti az anyagkeringés csatornáira felé s hadvezéreit azokra a pontokra helyezi, a hol a csatornák egymásba torkolnak, hogy az értékeket onnan egyenesen a központba szállítsák. A hadvezérek meggazdagodnak. Mert a legbecsesebb pótló-értékek nem a termelés, hanem a katonai műveletek számára jutnak; értékeivé válnak azon katonai erőknél, a melyek pótlás nélkül fogyasztják az anyagokat.

Látni az eltérő fiziológiai irányzatot a test és a központi szervezet között. A következmény nem lehetett más mint szervezeti fölbomlás.

Határozzuk meg a kétféle irányzatot ilyen módon: a kulturtest szövete kulturtermelő értékeket hozott létre, a központi rendszer pedig magához vonta ez értéksynthesis anyagait, melyeket a központi szervezet most átalakított és mint katonai értékeket, mint katonai synthesis anyagait küldte szét a testbe.

Az eredmény az lett, hogy a hová a szövetben a központi hatalom csak kiküldte a maga katonai értékeit, ott mindenütt katonai tevékenységek támadtak, olyan műveletek, a melyek megfeleltek a caesari szervezet irányzatának. így az értékek, melyeket a szövet a maga kulturtermelő tevékenységével létre hozott, olyan tevékenységekre használtattak föl, a melyek magukhoz ragadták a termelésnek járó pótléket. És minél inkább kimerült ez a pótlék, a katonai folyamatok annál tevékenyebbek lettek — mert annál többet emésztettek föl a termelés értékeiből s annál elevenebben kellett működniök, hogy tevékenységeiket megújíthassák.

Így a termelő tevékenységek, a melyeknek mind kevesebb pótlék jutott, mind gyöngébben és gyöngébben újultak meg, míg végre megszűntek.

A hol pedig a termelő tevékenység megszűnt, ott megszűnt azon értékanyagok odaáramlása is, a melyek azelőtt katonai anyagokká változtak s így egyszersmind a katonai tevékenységek megújítására szolgáltak.

Az összes kulturtermő tevékenységek elidegenítésével egyidejűleg, a kereszténység hatása alatt, a legteljesebb mértékben nyilvánuló organikus aversio támadt a militarizmus, minden harci tevékenység ellen; mert hiszen a militarizmus volt a megölő, a mérgező anyag, benne rejlettek egyesülve mindazok az idegen anyagi hatások, melyekről előbb szóltunk, s a visszasesés öröklött hajlamával ezt az anyagot szórta szét a központi szerv az egész organizmusba. Ez volt a sajátképi kórananyag.

S a mint a kereszténység organikus ellenszenve föltámadt e kórananyag ellen, éppen olyan mértékben támadt a kórananyag hevessége az aversióval elforduló, életerejökben egészen elsatnyult individuumok ellen és a kórananyag kiirtotta, szétrombolta őket, a hol csak érintkezésbe jutott velök.

De a központi szerv individuumai, a kik a kórananyagot a külső szövetbe vitték és a központi szerv tevékenységeit fenn tartották, magok is pótlékra szorultak tevékenységeik fejében. Ők nem termeltek semmi értékanyagot és élettevékenységeik pótlókai a kulturtermelő individuumok értékanyagaiból kerültek ki. Csakhogy ez értékanyagok termelése mindinkább megszűnt. És az elsatnyultakhoz képest még életerős individuumok, a kik a kórananyag terjesztői voltak, most már csak abból meríthettek maguknak új erőt, a mi kultur-protoplasma, kultur-vagyoni állomány mint készlet, tartalék egyáltalán található volt a kulturtestben. Megkezdődött tehát a kizsákmányolása minden értékanyagnak, minden kultur-protoplasma állománynak a katonai tevékenységek céljaira, s a mi hiány támadt, azt nem pótolta semmiféle termelés. A kórananyag fölemésztette az életanyagok, a protoplasmák tartalék-készletét.

S meddig tart még a kórananyag tombolása, s meddig az életképessége azoknak az individuumoknak, a kik a kórananyagot magukban hordják? A míg a tartalék-készletek el nem pusztultak. Mert, ha már e készleteket is elhasználták, akkor éhen vesznek a kórananyagot hordozó individuumok, elgyöngülnek, megbénulnak s éppen úgy tönkremennek, mint azok az individuumok, a kiknek életét ők emésztették föl.

S most, midőn a kórananyag hordozói ily módon elsatnyult állapotban vannak, megkezdí a test a maga működését: a kór-

anyag kiküszöbölését. Az élet megalakult típusának tulajdonképeni képviselői: a termelés, a produktivitás szerint élők szerveződését magukban hordozó egyének igaz, hogy elsatnyultak, elgyöngültek, erejüket elvesztették; de éppen ily állapotban vannak most a kóranyag hordozói.

A teremtés itten a maga örök tevékenységének egy új ciklusába kezdett. Az a lépés, mely egy előbbi alacsonyabb fokú szervezettől egy más, élettevékenységeiben új fajta szervezethez vezetett, nagyon is rohamos volt; mély és nagy átmeneti válságnak kellett lefolynia, mielőtt az organikus életnek ez az új ciklusa a maga teljes egészében fejlődésnek indulhatott.

Látjuk, miként tombol a középkorban a kóranyag, a militarizmus. Látjuk, hogy a kóranyag hordozói miként emésztik föl a kulturtest minden tartalék-készletét. Látjuk végre, hogyan jut a lovagkor a kiéhezés állapotába, hogyan gyöngül el, bénul meg, hasonlatosan azokhoz az individuumokhoz, a kiknek vagyoni protoplasmatermeléséből maga is élősködik.

És most, a lovagvilág e gyöngye, elerőtlenedett állapotában a kulturtest ismét megkezdte a maga termelő tevékenységének kifejtését. A kulturális kóranyag hordozói éppen úgy elsovadtak, megbénultak, mint azok, kiknek életén magok is élősködni akarnak. A termelő individuumok minden protoplasma nélkül maradtak, éppen úgy mint azok is akik a kóranyagot tovább terjesztették. De a pillanatban, a mikor ismét a legcsekélyebb protoplasma birtokába jutottak, már is új életerő támadt bennök, a mely által erősebbek és az ellenállásra képesebbek lettek, mint a kóranyag terjesztői. — És itt van azon pont, a midőn megkezdte az organizmus a kóranyag kiküszöbölését. Itt kezdődik a rabló, harcias funkciók, a lovagvilág kiküszöbölése a produktív folyamatok közül. És a história új szakasza ezzel indul meg.

A szervezet a kereszténység állapotában esett át a betegségen. Az általános organikus fájdalomnak a kereszt volt a kifejezője.

Megtaláltuk e betegségben a válság összes patológiai tüneteit és a fokozódást is egészen addig az időpontig, a mikor végre a kóranyag kiküszöbölése megkezdődik.

Tény, hogy a test az egész idő alatt rettenetesen szenvedett, a kórság kiéheztetésében fölemésztette önmagát. Tény, hogy a keresztény szervezetben a valóságos kiéheztetés minden fiziológiai tünetét föltaláljuk. A hajótörötteket gyakran utoléri

az általános éhhalál borzasztó sorsa. Legelőször is a rendes szellemi tehetségek összefüggése semmisül meg, az együttes műveletek legmagasabb fokú és egyúttal legújabb fejlődésű központjainak összefüggése. Ugyanezt találjuk a kereszténység kitörésénél: Rómában a legújabb fejlődési fok központján megsemmisül az együttes műveletek összefüggése. Itt is megszűnnek a legmagasabb fokú értelmi tevékenységek. Helyükbe az összefüggésnek csak egyes töredékes részei lépnek, azok működnek tovább. A kiéhező hajótörött olyan műveleteket végez, értelmi funkciói csak olyan töredékes részletekben nyilvánulnak, melyek nincsenek többé összefüggésben egymással. A megmenekült hajótöröttektől halljuk, miféle tünetei vannak a gondolkozás e megtévelyedésének, mikor az egészséges emberi elme már kizökkent az összefüggő értelmesség állapotából.

A római kulturtest szintén szétesett a maga együttes funkcióinak egyes részleteire, töredékeire; miután e funkciók többé nem tartottak össze. Értelmi tekintetben ugyanezt találjuk: az emberek már csak egyes részleteit, töredékeit fogják fel azoknak az együttes gondolati képződményeknek, melyeket a görög-római filozófia, teozófia kifejtett, s ezekből a részletekből, töredékekből táplálkozott a keresztény teológiai elmélkedés.

A hajótöröttek agyvelejében se történt egyéb: az együttes műveletek legmagasabb fokú, tehát legújabb keletű központja nem táplálkozott többé, megbénult, s ennél fogva az együttes tevékenységek a közvetlen szomszédos alacsonyabb fejlődési fokra, tehát a fejlődésnek egy primordiális fokára süllyedtek alá, a melynek képződményei még nem álltak e magasabb újabb központ uralma alatt. Láttuk, hogy a római kulturtest együttes funkciói is primordiális központokra szálltak le. A görög-római értelmi képződményeknek ilyen primordiális fokokra való visszaesését látjuk lépésről-lépésre ismétlődni a szellemi életben is, a hol a vallás mithikus elemei azok, a melyek mindinkább érvényesülnek.

Az éhenhaló hajótöröttek magasabb szellemi tevékenységeinek szervezeti bomlása után mindig a régebbi szellemi képződmények: az indulatok műveletei tűnnek fel újra. A szellemi fejlődésnek ezt az alacsonyabb rétegét találjuk a vadaknál, kik egyszerűbb szervezetű érzéseiknek ösztönzése szerint cselekszenek, a mint nyers indulatuk egy pillanat alatt fellobban s hirtelen haragra gerjednek. A magasabb fokú együttes kulturtevékenységek szervezeti bomlása föllépett a kulturtestben is, a

szervezet visszaesett az őállapotok primordiumaira, s ezek a primordiumok tombolnak most az indulatok zabolázatlanságával, az elvadult középkor nyers érzéseinek gerjedelmével. Az értelmi képződmények a középkori kereszténységben is szétesnek a vad-eredetű indulatok alanti fokozataira, a babona, bálványozás, fétis-imádás típusára, olyan cselekvésekre, melyeket ez ő primordiumok indítanak meg.

Az éhhalállal küzködőnél annak a régibb szellemi életnek a műveletei is megszűnnek, s föllépnek a látomások, a káprázati képek, tehát olyan szellemi tevékenységek, melyek az ember fejlődését megelőző életfokozatokra nyúlnak vissza, egészen az alacsony fokozatokig, mikor a központok bizonyos még differenciálatlan tapasztalati tüneményekre irányozták együttes műveleteiket. Fénytünemények, a tavasz, ősz bizonyos fényhatásai, a melyek például a madarak vándorlásának okai, vagy hangérzések például a veszedelemben, kéjben, nemi ingerekben s több effélék még a differenciálatlan értelmi állapottal függenek össze, a melyre a behatások kevésbé differenciálva hatnak, hanem látomásokhoz, káprázatokképpen együttesen idéznek elő bizonyos működéseket a központoknak azon emberelőtti ősképződményeiben, a melyeket ösztönöknek nevezünk.

A kulturtestre mint szervezetre nézve ez az alacsony fokozat már nem létezik; itt semmi sem lehet, a mi ember előtt támadt, mert hiszen a kulturális életmód, a kultúra éppen magával az emberrel kezdődik. Csakhogy a szellemi tevékenységeknek mégis meg vannak a maguk előzetes fokai, megvannak a kulturtest sejtindividuumában, az emberben is. És így az együttes tevékenységek a kereszténységben is szétesnek olyan műveletekre, melyek megfelelnek a látomások, káprázatok lökéseinek, a mire bőséges példát nyújt azon idők vallásos őrjöngése.

A hajótörött, éhségtől elkínózva, őrjöngésében jótévő fénytünemények látomásait veszi észre az égen, csalogató, édesgetőn hívó alakokat lát, a mint lehellétszerűen tova lebbennek a fényben, a vakítóan szikrázó napsugarak dicsfényében, föld feletti hangokat hall hatalmasan kitörni, a melyek megtöltik lelkét és egy sohanem sejtett mennyei zene nyugözi le és emeli föl egyszersmind, a gyönyör és a fájdalom képe uralkodik érzékein, majd ismét irtózat és félelem ragadja magával, s ez mind jön és eltűnik ismét. . .

A keresztény vallás egyes tünetényeiben a visszaesés ugyanezen fokaival találkozunk; káprázatok, látomások nehezdednek a vallási tevékenységekre.

A hajótöröttet végre elfogja a görcsös izomrjöngés, a tevékenységek utolsó szikrája már erre a primordiumra szorítkozik. A vallási életet is magával ragadja az izomgörcsök örfjögése, a hívök kórságos görcsös tánczokra kerekednek, — az organikus, általános éhhalál fiziológiája ebben az irányban is, e legvégső határig követhető.

A kulturszervezet kiállta a kereszténységben e rettenetes válságot.

A kereszténység pedig tényleg, a megváltás válsága volt.*

Méry.

* E szociológia második része az ezen patológiai állapotból való kibontakozással, a kóryanag fokenkénti kiküszöbölése folyamatával, a produktív tevékenységek új szerveződésével foglalkozik. Ezen új szerveződés most már a visszaütés kóros típusa, a militaris állami szervezet ellen irányul. A nemzeti élet fiziológiája ezen világításban. A töke élettani szerepe ezen folyamatokban. A produktív szerveződés organikus útja. Azon pillanat élettani meghatározása, midön e kiküszöbölés folyamata véget ér és a kiképződő új organizáció rendje lép a régi helyébe.

SZEMLÉK.

Klein osztályfőnök a modern jogtudományról.

Az osztrák igazságügyminiszterium osztályfőnöke, a perrendtartás tiszteletbeli tanára a bécsi egyetemen, a német jogtudomány egyik büszkesége, ő felsége v. b. t. tanácsosa, Dr. *Franz Klein* (bocsánat ezért a nagy címfelsorolásért, de erre mi felénk csak az ilyesmi imponál) a legutolsó német jogászgyűlés alkalmával egy ünnepi lakomán ezeket mondotta: „Ünnepi lakománkon megemlékezünk a nagyokról, kik bennünket oltalmaznak, a jóakaratókról, kik egyesületünket előmozdították; engedjék meg nekem, hogy arról is megemlékezzem, a mi mindnyájunkat átölel és egyesít: a jogtudományról. Ha számára mottót kellene választanom, akkor az a felirat volna, mely ama három szekrényke egyikén, melyeket Porzia kérői elé tartottak, — az ezüstösön — állott: „A ki engemet választ, annyit kap, a mennyit megérdemel.” Valóban a jogtudomány hű tükre annak, a ki műveli: a mélynek kimeríthetetlen bölcsességben és megismerésben, a sekélynek sekély és üres. Abban is mutatkozik a jogtudomány önállótlanága és függősége: mindig akkor állt a legmagasabb fokon, midőn más tudományokból nyert táplálékot. Rómában a bölcsélet volt az, a mi a klasszikus jurisprudentiának a fényét adta, a középkorban a canonistikus tanban a vallási elmélet, a tizenkilencedik század első felében a történelem, *ma a gazdaságtan és a társadalomtudomány*. Ezért üdvözljük a jogászat testvértudományait és ezt a termékeny munkaközösséget. Ez nemcsak a módszer tökéletesedését jelenti, hanem sokkal inkább azt mondja, hogy *a jogtudomány komoly veszélyt állott ki és új, sokat ígérő fejlődési fokba lépett. A feltartóztatlanul fokozódó specializálódás időszakát éltük át, mely aggodalommal töltött el bennünket, hogy a jogtudomány is le fog sülyedni: még a legközelebről rokon jogvidékek is tökéletesen szét kezdtek válni. Ekkor megtörtént a csoda. Hosszú halálszerű nyugalom után a bölcsélet átvette a széthúzó disciplinák egyesítését és sikerült neki, a tudományos gondolkodás csaknem gyökeresen kitépott egységét helyreállítani. A jogtudományban is — nem a legcsekélyebb mértékben a*

közgazdaság és a társadalomtudomány nyomása alatt — lassacskán bezárulnak a tátongó szakadások. Csak gondoljunk a büntetőjogra. Azon a ponton áll, hogy mindinkább általános szociális hygienévé fejlődjék ki és a humanitásban, a társadalmi és közigazgatási politikákban, a természettudományokban és orvostanban határainak és eszközeinek állandó kiszélesítésén dolgozzék. *Így áll elő egy új jogtudomány, mely a szociális lét teljes folyamát kell hogy magán átvonulni érezze, ha minket kielégítő akar alkotni.* A berlini jogászgűlés ezt ismét kimutatta: alig létezik többé tiszta jurisprudentia; a gyakorlati jogásznak, a törvényhozó jogásznak szüksége van a közgazda, az orvos közreműködésére, az ő tudományaikra, mint eszközre. Ezen nem kell búsulnunk. A kultúra nagy törvénye mondja *Carlyle*: hadd legyen mindenki minden, a mire csak képes. *Ekként a jogtudomány is — hála az öt segítő tudományoknak — állami feladata mind általánosabb és teljesebb tudatára emelkedik fel.* Szerencse és siker a jogtudomány eme felvirágzásának és hála ama kitűnő férfiakkal a tanári katedrákon és a kormányhivatalokban, kik felismerik ezeket az új követelményeket a jogtudomány nyal szemben és igyekeznek ennek megadni teljes emberiségi értékét. (A „*Deutsche Juristenzeitung*“-ból átveszi a „*Neue Freie Presse*”).

Így szól *Klein* a tételes jogász és codificator. Sokan azt hiszik nálunk, hogy a jogtudománynak ellenséges magatartása a modern tudományossággal szemben általános európai jelenség. Ez nagy tévedés. *Klein* beszédéből is látszik, hogy a művelt jogtudomány teljesen a szociológiai világnézet alapján áll.

Finkey büntetőjoga.

A magyar büntetőjog tankönyve. Írta dr. Finkey Ferencz. Budapest, Politzer Zs. és fia. XVI. és 752 l.

Vajjon *Finkey* könyve jó tankönyv, de sőt egyáltalán tankönyv-e, arról lehet vitatkozni, de hogy jó tudományos munkát, az vitán felül áll. Hogy a jó jelzővel minősítjük a munkát, az a modern, superlatívusokban beszélő, de a bírálat alapjául szolgáló könyvet el nem olvasó kritikával szemben, a tiszteletnek ugyanazt a fokát jelenti, mint a minővel a Királyhágón túl a fejedelmet nagyságosnak, a közönséges földbirtokost pedig méltóságosnak titulázták. *Finkey* ugyanis kétségkívül a fejedelmek közé tartozik a büntetőjog birodalmában, mert absolut módon uralkodik az egész anyagon. Nem szűk körben mozgó tudós, a ki a külföldi irodalomra szuverén megvetéssel a glossatorok graeca non leguntur-ját alkalmazná, nem félti magyaros gondolkodását a nagy német irodalom opprimáló hatalmától, mint egyes íróink, kik nemzeti lelkesedésük hevében nem idéznek német író, hacsak nem a XIX. század közepe előtt jelent meg munkája. *Finkey* ismeri az egész büntetőjogi irodalmat és hogy tudását szerencsésen volt képes felhasználni, arról épen e munkája tanúskodik. Noha büntetőtörvénykönyvünk egész judikaturáját feldolgozta a tudományos magyarázat szolgálatában, azért könyve még sem kommentár, sőt ellenkezőleg az egész büntetőjogtudomány rendszeres kézikönyve. Ezzel azonban ki van mondva az is, hogy a tankönyv

kereteit nézetünk szerint messze meghaladja. Tankönyv — hogy néhány klasszikus büntetőjogi példát idézzünk — Merkel Lehrbuchja, Garraud Précis-je, Kenny Outlines-e, Shirley Sketch-e vagy Pessina Manuale-ja, melyek 3—400 oldalon az alapfogalmakat tisztázzák és megállapodott nézeteket nyújtanak a tanulóknak, de Finkey könyve, mely a kontroverziák egyetemet is felöleli, sőt ezen felül még bizonyos fókig az összehasonlító jogot is, ép oly kevésbé tankönyv, mint Fayeré, Liszté, vagy Bindingnek a különös részre vonatkozó Lehrbuchja. A tankönyvírás pedagógiai feladat, Finkey ellenben tudományos célokat tűzött maga elé.

Rendszeréről nincs sok mondanivalónk, nemcsak azért, mert ennek nem tulajdonítunk akkora fontosságot, mint a német professzorok, kik a „mein System”-ben tudományos egyéniségük kifejeződését látják, de azért sem, mert Finkey törekvése e tekintetben nem is irányult vadonatúj tárgyalási sorrend megállapítására. Az általános tanok a bevezetés után két főszakaszra oszlanak, melyek elseje a büntetendő cselekményről és annak elkövetőjéről, második a büntetésről s annak alkalmazásáról szól, melyeken belül a fejezetek sorrendje nagyban és egészben megfelel a Merkel által követett s logikailag is helyes felosztásnak. Hogy Finkey pl. a jogos védelmet és a végszükséget, a btk. fejezet feliratát követve, a beszámítást kizáró okok közé sorozza, holott e körülmények kétségkívül a jogtalanságot kizáró okok közé tartoznak, az nem nagy baj, mert hisz e jellegüket kifejezetten megállapítja (174. old.), másrészt azonban, tekintve, hogy Finkey már úgyszólván szétbontotta a törvény úgynevezett rendszerét, didaktikailag talán helyesebb volna, ha e megkülönböztetések élesebben kiemeltetnének. Hasonlóképp helyesebb lett volna a magánindítványt, nem a büntetés alkalmazását kizáró okok, hanem a bűncselekmény kellékeiről szóló fejezetben tárgyalni, miként azt Liszt és némileg Binding is teszi, noha másrészt Finkey eljárása rendszertani szempontból nem helytelenebb, mint Hugó Meyer-é, ki viszont az elévülést és kegyelmet a büntetethezesség negatív feltételei közt tárgyalja. De mindé kifogások nem lényegesek. Hogy Finkey az általános részben nem tartotta meg a törvény rendszerét, miként azt Fayer kívánja, abban nézetünk szerint nem csak azért járt el helyesen, mert a törvényes sorrend elméleti tévedésekre adhat alkalmat, hanem azért is, mert a büntetőjog mai fejlettségi fokán a btk. általános része, melybe a különös rész úgyszólván belefűlladt, csak csontváznak tekinthető s e vázat a doktrína ruházza fel hússal és vérrel. A különös résznél másként áll a dolog, ott a törvény van túlsúlyban, a mihez hozzájárul, hogy a jogtanuló gyakorlati szükségletét tartván szem előtt az ordo legális elsajátítása nagyon is kívánatos. Elméletileg szó sem férhet annak helyességéhez, hogy a rendszeres tárgyalás a védett jogi érdekek körül történt csoportosítás alapján történjék, csakhogy míg egyrészt az önként kínálkozó osztályozás mellett sem kerülhetők ki a hézagok (v. ö. Binding: Lehrbuch 7.) nem bonthatók szét a tényálladékok, mint a törvény természetes egységei, különböző jogtárgyak védelmének szolgálatában álló részeire, (legfeljebb úgy, hogy egy delictum kétszer tárgyalatnák), addig másrészt néha épen a törvény valamely fejezetéhez való tartozás szolgál a jogtárgy megállapításának egyik eszközéül s így a fejezetek szétbontása által értékes magyarázati adattól fosztjuk meg magunkat. Ha azonban ez aggályoktól eltekintünk, úgy Finkey trichotomiája (az egyén, a társadalmi rend és béke, az állam és intézményei elleni bűncselekmények), melyet Hälschner felosztásától csak az különböztet meg, hogy utóbbi azon felül a család elleni bűncselekményeket

is külön kiemeli, helyesebb akár Liszt, akár Binding-nek egymást találóan ütü felosztásainál.

Bocsánatot kérek, ha — mint első sorban dogmatikus jogász — elsősorban Finkey könyvének dogmatikus krédójára terelem a figyelmet s csak másodsorban foglalkozom azzal, a mi e lap olvasóit különösen érdekli: Finkey könyvének kriminalszociológiai vonatkozásaival. Az egész dogmatika három fogalom kifejeződésétől s egymásközi viszonyától függ. Ezek a bűncselekmény, a büntetés és a büntetőjogi felelősség. Finkey alaptétele, hogy a büntetendő cselekmény lényegében mindig érdek és jogsértés (119. 1.). Ez megdönthetetlen igazság, csak hogy nem az egész igazság — nem mint az angol mondja: the whole thing and the sole thing — mert hisz a szerző maga is reámutat (114. 1.) hogy a büntetendőnek nyilvánítottág a bűncselekmény sajátos ismérve, másrészt pedig a magánjogi jogtalanság eshetőleg (példákat l. Merkel: Krim. Abh. I.) a közérdeket sokkal fokozottabb mértékben sérti, mint valamely főmagánvádas vétség, mely mindazonáltal kriminalitásnak tekintendő. Ezért igénytelen felfogásunk szerint a bűncselekmény érdeksérelemben nyilvánuló lényegének további karakterisztikuma, hogy a társadalom belső tartalmánál vagy külső hatásánál fogva oly súlyosnak tartsa, hogy tekintet nélkül egyéb jogtalansági alakzatokhoz való viszonyára csak büntetéssel vél ellene védekezhetni. A döntő kritérium tehát a büntetés, úgy hogy a bűncselekmény fogalmilag csak ennek megállapításával egészül ki. A büntetést Finkey Fingerrel és Liszttel egyetértőleg helyesen így határozza meg: valamely elkövetett bűncselekményért annak alanyára a törvény által előre megállapított s a büntető bíróság által kimérendő joghátrány (330. 1.). Legfeljebb a definitio befejező része volna a feleslegesség kifogása emelhető, mert míg egyrészt az abszolút büntetés is büntetés, tehát a bírói mérlegelés nem lényege, addig másrészt a büntetési jelleg nem mindig függ az azt alkalmazó hatóság jellegétől. A büntetés jogalapjára és céljaira nézve Finkey az u. n. összetett elmélet híve, mely szerint az emberi igazság és a társadalmi rend fentartásának szüksége igazolja a megtorlást, de ezáltal a megelőzést is célul tűző állami büntetést. Et venio nunc ad fortissimum, t. i. a büntetőjogi felelősség kérdéséhez, melyben Finkey a mérsékelt indeterminizmus hívének vallja magát. Nem kívánunk e kérdésben vele polemizálni, mert ez mint ő maga is mondja, a hit dolga, (még pedig az emberi ismeretekkel szembeszálló hité) (162. 1.) de már az ellen határozottan állást kell foglalnunk, hogy a determinizmus is hit dolga volna, hogy az élet azt megczáfolja (164. 1.) s annak szigorú következetességgel való keresztülvitele a büntetőjog megsemmisítésére vezetne (160.1.). A vallásos színezéstől, ment tudomány előtt Bodin óta szellemi téren sem kétséges a causalitás igazsága, annak bizonyítása, ha ugyan erre szükség van, nem büntetőjogi feladat, pedagógiaileg azonban nem eléggé helyteleníthető, ha akár a determinizmust, akár az indeterminizmust túlzásnak mondjuk s arany középutat keresünk a két ellentétes: monistikus és dualistikus világ-nézet közt. Mindenesetre különös, ha Finkey az életre, a tapasztalatra hivatkozik a determinizmus czáfolatául, noha ugyanerre hivatkozik a determinizmus is a maga igazának védelmére, mire nézve úgy Luther ismeretes szavaira: Itt állok, másként nem tehetek, mint Spinozának barátjával szemben tett kijelentésére utalhatok, ki megkérdetve, hogy Isten nélkül önkénye szerint miért nem él bűnben, azt felelte;

¹ A vallás és tudomány koordinált viszonyára nézve l. *Somló* klasszikus fejtegetését. (Állami beavatkozás. 29—34.)

nem tudok. Az a csalóka kép, melyet Finkey választási szabadságnak nevez, csak az egyéni öntudatban áll fenn, tényleg azonban az egyéni tapasztalat ép oly kevésbé bizonyíthat az egyik, vagy a másik álláspont mellett, mint a hogy a lávában található vasfénykristály vallomása aligha szolgálhatna bizonyítékul arra nézve, hogy a víz, gőz és vasklorid egymásra hatásán kívül, minő erő volt a kristályosodás előidézője. A determinizmus erejét nem is az égi, hanem a társadalmi tapasztalatból meríti, minek bizonyítása azonban nagyon is messze vezetne.

Hogy egyébként a büntetőjog gyakorlati reformjára, mint a tételes büntetőjogra nézve a bölcsészeti álláspont közömbös annak példáját nemcsak az indeterminista s e mellett szociológus Tarde (kit Finkey ép úgy mint Liszt tévesen számít a deterministákhoz), Saleilles, de Baets, Prins, de legjobban maga a szerző adja, a ki élénk fogékonysággal nyit utat a bűncselekmény társadalmi vizsgálatán alapuló kriminálpolitikának. Az akarati probléma nézetünk szerint mint felesleges holt súly kiküszöbölendő a büntetőjogból, ennek filozófiai háttérében pedig „soll jeder nach seiner Façon selig werden.” Hogy büntetőjogra nemcsak ma van szükség, midőn „még nagyon hátra vagyunk az emberi cselekvények felett uralkodó fizikai törvények ismeretében” (Pikler: Bevezető a jogb. III.) tehát a büntetés jogalapot talál a determináltság tudata ellenére abban a büntetési *szükségben* is, melyet épen fogyatékos ismereteink idéznek elő, de szükség volna akkor is, ha a világ mechanizmusainak rugóit szabatosan ismernők, az a társadalom önfentartási jogából következik. Sőt a determinista világfelfogáson alapuló társadalmi rendben még inkább várható tőle siker, mert a büntetés motiváló ereje egyenrangú motívumokkal, nem pedig a „motívumok közt” vagy ezeken kívül „szabadon választó” rejtelmes hatalommal áll szemben. Másrészt pedig bármennyire ismerjük is az emberi cselekvények fiziológiáját a cselekvésben mindenkor két nem egyenlő szerkezetű tényezővel kell számolnunk, t. i. egyfelől átöröklött és hosszadalmas successiv behatások alatt úgyszólván préselt szilárdságú motívumoknak külsőleg az egyén szellemi összességében nyilvánuló erejével, másfelől pedig a perczről-perczre ható motívumokkal, mely két tényező csoport eredendőjekép áll elő az emberi cselekvés. Mint-hogy pedig e tényezők elseje igen különböző fokú, a büntetés elengedhetetlen szükségá „à titre d'exemple et comme frein pour les hésitants”. (Prins: Science pénale 156.) Nem is kívánom részletezni, hogy, miként Thyrén mélyreható elmével bőven kifejti (Abhandlungen II. 45.) a büntetés, bármely célját tartsuk is szem előtt feltételezi, hogy az emberi akaratnál az előzőből a következőre legalább valószínűség szerint konkludálhassunk, hogy az akarat megfelelő eszközökkel jó irányban determinálható legyen.

A legteljesebb elismerés illeti meg Finkeyt ama törekvéseért, hogy a kriminálszociológiai irányt ne csak helyesen ismertesse és méltassa, (23—26. 1.) hanem annak gyakorlatilag alkalmazható eredményeit fel is használja, miként arról könyvének a bűncselekmény mint társadalmi jelenségről (117. 1), a korlátolt beszámítási képességről (109. 1), a bűnösök osztályozásáról (171. 1.) a patronage-ról (374. 1.), a motívumokról (395. 1.), a visszaeséről (417. 1.) stb. szóló fejezetei is tanúskodnak. A kriminálszociológiai irány bírálatában teljesen egyetértünk vele abban, hogy a büntetett társadalmi viszonyok javításával eltüntetni nem lehet s a Turati vagy Ferri szocialista államában épugy lesznek a társadalom rendjével szembeszálló egyének s ha Felice helyesen emeli is ki (Principii di soc. crim. 1902. 137.), hogy a szocializmus „muove guerra

alle cause piu impellenti del delitto,” úgy elfelejti, hogy minden új rend, új deliktumokat is teremt. Sőt részünkről a kritikában még szigorúbbak volnánk, mint Finkey és ha elfogadhatónak tartanok is a kriminálszociológusoknak Manouvrier által kifejezett egyoldalú alaptételét „Thomme est l'instrument et c'est le milieu qui en joue”, még az esetre is nélkülözzük azt a szilárdul, hézagok nélkül egyberótt védelmi szerkezetet, melylyel az új irány a büntetéseket kiküszöbölteni képes volna. A szociálpolitika nem jogvédelmet, hanem csak hathatós praeventiót nyújthat. Másrészt oedig a kriminalitás társadalmi okainak kutatásában még nem jutottunk meszszebb annál az intuitív tételnél, hogy ily okok valóban léteznek. A kutatási módszer — akár az olaszokra, akár a francziákra vagyunk figyelemmel — az emberi cselekvés egyes idegszálainak demonstrációjára szorítkozik, a nélkül, hogy a szálak bonyolódott összefüggéseire figyelmet fordítana, a mennyiben pedig a kutatók figyelme erre is kiterjed, az elemi óvatosságot is mellőzve összevegyítik a priust a posteriuusszal: a társadalmi behatásokat az áthasonult egyéni motívumokkal. A kriminálszociológiának ez eredendő hibája azonban nem ok arra, hogy tanításai a mennyiben akár a praeventió, akár a büntetőpolitika terén hasznosíthatók, figyelembe ne vétessék. E helyes felfogást követi Finkey már a bűncselekmény fogalmi megállapításánál, midőn azt a társadalommal keletkező és fejlődő társadalomellenes magaviseletnek jellemzi s Merkel mesteri tökéletességű strassburgi rektori beszéde nyomán tisztán mutat rá a deliktuosus cselekménykörnek és a társadalom szerkezetének viszonyára. A büntettesek osztályozásainál Finkey Prins és Garraud felosztását fogadja el, mely Liszténél kimerítőbb ugyan, de mégis mögötte áll ama becses lélektani megkülönböztetéseknek, melyeket Eyvind Olrik dán kriminalista állított fel (Zeitschrift XVI. 76.) s a melyek helyesen mutatnak rá, hogy a kiemelt csoportok csak bizonyos ellentéteket jeleznek a hűntettes egyéniségek skáláján. Finkey úgy, mint Liszt meg van győződve, hogy a jövő büntetőjoga e társadalomtudományi alapú megkülönböztetésen fog felépülni (419. 1.). Ugyané szempont uralkodik a büntetési rendszer reformjára vonatkozó fejtegetésein, midőn a büntetés végrehajtásának az elit éltek szerinti individualisatióját tűzi célul, lelkesen pártolja a feltételes elítélést és az individualisatió eszközöként többek közt a bűncselekmény különböző alapjait, motívumait, sajátos eseteit és a tettes társadalmi veszélyességét fogadja el.

A bírálát keretét meghaladná, ha mindama megjegyzésekre reflektálni óhajtánánk, melyekben Finkey terjedelemben és tartalomban egyaránt hatalmas munkája a büntetőjognak a szociológiával való érintkezési pontjait felderíti. Megvagyunk győződve, hogy a tudós szerzőnek könyve további átdolgozásaiban a büntetőjog különös részénél is sikerülni fog ily vonatkozásokat kimutatni és a tényálladékok reformjára nézve értékesíteni. A vagyoni deliktumok nagy csoportja e tekintetben különösen gazdag eredményekkel kecsegtet. Már ez okból is kívánjuk, hogy a munkája, mely a legjobb köze tartozik, a mit a magyar jogi irodalom termelt, minél szélesebb körben elterjedjen. Nemcsak mint klasszikus dogmatikai mű szolgál Finkey könyve biztos útmutatóul, hanem mint klasszikus bizonyíték arra nézve, hogy a szociológiai tanok nemcsak hogy nem ellenkeznek a jog tanításával, de sőt kiegészítik azt s az egyedüli biztos alapot szolgáltatják a büntetőjog továbbfejlesztésére.

Publicanus.

Agrár öröklési Jog.

Dr. Baross János: Agrár öröklési jog I. köt. Általános tanok és A Német Törzsöröklés. Budapest, 1902. 417 oldal.

A legutóbbi években a magyar politika terén sűrűn találkozunk az „agrár” jelzővel. A nálunk szokásos felületesség folyománya, hogy nem igen foglalkozunk új irányok részletes programm-kérdéseivel. Az agrárkérdésekre legelső alkalommal reáolvasták, hogy azoknak tendenciája konzervatív, klerikális és azóta minden liberálisan gondolkozó ember kötelességének tartja minden „agrár” indítvány ellen állást foglalni, vaktában, a konkrét kérdés minden közelebbi vizsgálata nélkül. Ez a sors fenyeveti Baross könyvét is. Pedig ez a könyv megérdemli, hogy minden jogász és minden politikus elolvassa. A könyv olvasása után egy dologról föltétlenül meggyőz bennünket a szerző: arról, hogy az öröklési jognak „agrár” részről indítványozott módon való reformálása nem a liberalizmus, vagy konzervativizmus kérdése. Baross könyvének történeti előzménye, a mint azt szerző a könyv bevezetésében elmondja, a következő. A magyar polgári törvénykönyv tervezetének megjelenése alkalmából az igazságügyminiszter felszólította az Országos Magyar Gazdasági Egyesületet, hogy arról a földbirtok sajátos érdekeinek szempontjából véleményt mondjon.

A bizottság az örökjogi rész kidolgozásával Barosst bizta meg. Baross az O. M. G. E. megbízásából mindenekelőtt tanulmányutat tett Németországban és a helyszínén tanulmányozta, a német parasztbirtokok öröklési jogát. Tanulmányútjának eredményéről számol be művének első kötetében.

A második kötetben szerző a magyar parasztság jogszokásaival fog foglalkozni azon anyaggyűjtemény alapján, melyet közjegyzők, jogászok és gazdák közreműködésével gyűjtött össze, végül a III. kötet a hitbizományok reformját, főleg a középbirtokos hitbizományokat fogja tárgyalni.

A megjelent első kötet tulajdonképen a német parasztbirtokok törzsöröklési jogának (Anerbenrecht) részletes ismertetése. Ezen ismertetés az agrár öröklési jog általános tanai előzik meg, melyek lényege a következő.

Az agrárjog nem czéloz mást, mint bármely más speciális jog pld. kereskedelmi-, váltó- és bányajog stb. Czélja elérni, hogy a földbirtokra vonatkozó jogszabályok vegyék figyelembe a földbirtok speciális természetét. Kétségtelen, hogy az ingó tőke és földbirtok között áthidalhatatlan különbségek vannak, lehetetlen tehát, hogy az ingók forgalmára és öröklésére vonatkozó jogszabályok teljesen azonosak legyenek a földbirtokra vonatkozó jogszabályokkal. Azért emeli ki szerző a forgalom és öröklés szabályait, mert az agrárjog különösen a tulajdonjog és az öröklési jog terén követel bizonyos reformokat. Az agrárjog korlátozni kívánja a tulajdonjogot, a mennyiben egyrészt a birtokminimum megállapítását követeli, másrészt bizonyos (pd. telepítési) birtokok feldarabolását meg akarja tiltani vagy legalább megnehezíteni és feltételekhez kötni. Megjegyzem, hogy szerző ezen kötetében még semmiféle konkrét indítványt a mi jogunk szabályozására vonatkozólag nem tesz, hanem csak általánosságban ismerteti az agrár jogi intézményeket.

Az öröklési jog terén az agrárjog követelményei: 1. hogy a kis- és középföldbirtok természetben rendszerint fel ne osztassék. hanem lehetőleg egy örökös kezében maradjon, a ki örököstársait no a forgalmi érték, hanem a hozadéki érték alapján legyen köteles kielégíteni; 2. azon a vidékeken, a hol az agrikultura domináló követeli a törzsöröklési jogot.

Ezen örökjogi reformok elsejét a német polgári törvénykönyv (2049. §.) részben már meg is valósította. Ezen § ugyanis akként intézkedik, hogy „Ha a végrendelező úgy intézkedett, hogy az örökös társak közül egy jogosítva legyen a hagyatékhoz tartozó mezei birtokot (Landgut) átvenni, akkor kétség esetén vélelmezendő, hogy a földbirtokot a jövedelmi érték (Ertragswerth) szerint kell felbecsülni.” Szerző példákkal meggyőzően bizonyítja, hogy a társörökösök kielégítésénél csakis a német polgári törvénykönyv álláspontja a helyes és a földbirtokot megtartó örököst igen gyakran tönkreteszi, minden esetben pedig súlyosan és igazságtalanul terheli, ha társait az ingadozó forgalmi érték alapján kell kielégítenie.

A különös részben szerző részletesen ismerteti a különböző német törzsöröklési jogokat. Legérdekesebbek ezen jogok közül a porosz telepítési járadékbirtokok öröklési joga és az új-westfáliai törzsöröklési jog. Azt hiszem a törzsöröklési jog lényegéről úgy nyújthatok legtisztább képet, ha röviden ismétlem az 1896-iki porosz törvényt: „betreffend das Anerbenrecht bei Renten und Ansiedelungsgüter.” Mi a törzsöröklés lényege? Az, hogy bizonyos fajtájú birtok (telepítés, járadékbirtok stb.) öröklés esetén egy örökösnek jut, a ki örökös-társaival szemben bizonyos előnyökben részesül azon czélből, hogy a „törzsörökös” életképes birtokot kapjon. A törzsbirtok rendszerint tulajdonjogi megszólitások alá is esik.

Az 1896-iki porosz törvényt több kísérlet előzte meg. Különösen az 1886-iki, 1890 és 1891-iki törvények. Ezen három törvény főleg a járadékbirtokok szabályozásával foglalkozott, míg az 1896-iki a törzsöröklést létesítette. Az 1896-iki törvény a járadékbirtokokon kimondta a kötelező intestat törzsöröklést. A tulajdonos szabad rendelkezési jogát bizonyos korlátok közé szorította és a törzsörököst többrendbeli kedvezményben részesítette. A törvény kimondja, hogy az 1886, 1890 és 1891. évi telepítési törvények alapján keletkezett birtokok törzsöröklési birtokokká válnak és ezen tulajdonságuknak a telekkönyvbe való feljegyzését rendeli el. A rendelkezési szabadság annyiban van korlátozva ezen birtokokra vonatkozólag, hogy azokat a tulajdonosa az illetékes hatóság (Generalkommission) beleegyezése nélkül fel nem oszthatja, sem élők közt, sem halála esetén, sőt az egészben való eladáshoz is szükséges ezen beleegyezés kérése, kivéve, ha legközelebbi rokonának adja el a birtokot. A tulajdonosnak végrendelezési szabadsága is erősen meg van szorítva.

A törzsörökös előnyei: 1. hogy társait nem a forgalmi, hanem a hozadéki érték alapján elégíti ki; 2. az összes terhek a törzsbirtokon kívüli hagyatéki vagyonból vonandók le; 3. az így tisztán fennmaradó tiszta hagyaték $\frac{1}{3}$ részét a törzsörökös külön előnyösítésként kapja, végül a társörökösöket nem tőkével, hanem évi járadékkal kötelei kielégíteni.

Míg az 1896-iki törvény csak a telepített porosz birtokokra alkalmazta a kötelező törzsöröklést, addig az 1898-iki porosz törvény „betreffend das Anerbenrecht bei Landgütern in der Provinz Westfalen und in den Kreisen Rees, Essen etc . . .” bizonyos nagyságú mezei birtokokra a végrendelet nélküli öröklés esetén általában kötelezővé teszi.

Ezen törvény magyarázata az, hogy a weszfáliai parasztság ősidők óta élt a törzsörökléssel. A törzsöröklés jogi strukturája körülbelül ugyanolyan itt is, mint a fentebb ismertetett porosz törvényben, de a tulajdonjognak minden megszorítása nélkül. A lényeges különbség a két törvény között az, hogy az 1896-iki törvény a telepített birtoko-

sokra reakényszeríti a törzsöröklést, mert a végrendelezési joguk is erősen meg van szorítva, ellenben a Westfáliára vonatkozó törvény megengedi, hogy a birtokos végrendelettel kizárja a törzsöröklést. A westfáliai törvény a tulajdonos rendelkezési jogát életében sem korlátozza. A hatvan márkánál többet jövedelmező birtokoknál kötelező a törzsöröklés (ab intestato) és azokra hivatalból feljegyeztetik a telek-könyvben a birtok ezen jogi minősége (Anerbengut), a hatvan márkánál kevesebbet jövedelmező birtoknál pedig a tulajdonos tetszésétől függ, akarja-e „Anerbengut”-tá minősíteni birtokát. Utóbbi esetben azonban hivatalból vizsgálják, alkalmas-e a birtok egy családot önállóan eltartani és van-e lakóház a birtokon.

Rövid ismertetésemnek kettős célja volt. Be akartam mutatni Baross könyve alapján egyrészt a törzsöröklés vázát és annak két leg-érdekesebb fajtát, másrészt rá akartam mutatni az agrár öröklési jog reformterveinek irányára. Inkább ismertettem, mint kritizáltam, mert hisz ezen agrárjogi intézmények csaknem teljesen ismeretlenek nálunk és így olvasóimat első sorban az érdeklő miben áll tulajdonképpen a német törzsöröklés. Baross könyvének nagy érdeme, hogy a német törzsöröklési jogokat alaposan, áttekinthetően ismerteti, a mi pedig azok rendkívüli szövevényességénél fogva nem könnyű dolog.

Szerző az általános tanok keretében érinti ugyan több helyütt a hazai viszonyokat is, de ezen kötetében még egyáltalában nem von le konzekvenciákat a mi kordifikációnk számára. Nem tudjuk, hogy a német törzsöröklésből mennyit és mit tart nálunk meghonosíthatónak, erről a II. és III. kötetben lesz szó. Korán volna tehát már ma polemizálni szerzővel. Mikor polgári törvénykönyvünk elkészítéséről van szó, hálával kell fogadnunk ezt az alapos és hasznos munkát és gondosan meg kell fontolnunk nem tanulhatnánk-e ezen a téren is valamit a németektől? A telepítés kérdése nálunk már évek hosszú sora óta vajúdik. A mi telepítés eddig történt, az bizony kevés sikerrel járt. A mily kevésbé óhajtanám a törzsöröklés általános behozatalát, annyira kívánatosnak tartanám a törzsöröklésnek és a porosz telepítési törvény több intézkedésének meghonosítását telepített bútorokra vonatkozólag. Elvégre a telepítésnek speciális céljai vannak, a melyeket csak speciális eszközökkel lehet elérni. Vagy ne telepítsünk, vagy telepítsünk, de alkalmas eszközökkel.

A törzsöröklés meghonosításáról szerző, mint említém, még nem beszél, de látjuk, hogy igen nagy híve az intézménynek. Mi azon a nézetten vagyunk, hogy a mi viszonyaink nem alkalmasak a törzsöröklés meghonosítására. Mindazonáltal érdeklődéssel várjuk szerző művének második kötetét, melyben bizonyítani fogja, hogy a mi parasztjainkban is erősen meg van a hajlandóság az iránt, hogy a birtok egy kézben maradjon és hogy ez a „törzsörökös” előnyökben részesüljön.

Helyszűke miatt és az ismertetés kerekége érdekében nem foglalkozhattam a könyv sok érdekes részletével, a melyekről érdemes volna külön beszélni: a francia és angol intézményekkel, különösen az angol entail és hitbizományokkal, homesteaddel stb.

A könyvön végig vonul az az eszme, hogy a római jogból átvett egyenlő osztály tönkre teszi a birtokososztályt, a parasztokat ép úgy, mint a középbirtokosokat. Szerző az érvek egész láncolatával igyekszik ezt bebizonyítani, ez könyvének egyik alapmotívuma, melyhez ismételve visszatér.

Egyes osztályok tönkretűnésének okai ezerfelé ágaznak, azért csak a legkritikább esetben tartom indokoltnak, ha egy kérdés, külö-

nösen örökjogi kérdés szabályozásának ennyire nagy súlyt tulajdonítanak.

Mindenesetre rendkívül érdekes ezen kérdésre vonatkozólag Napóleonnak szerző által közölt levele, melyet a nagy császár öcsscéhez Bonaparte Józsefhez intézett:

„Honosítsd meg Nápolyban a Code Civilt és mindaz, a mi nem ragaszkodik hozzád (t. i. a régi birtokosság), pár év alatt önmagától szét fog porlani és mindaz, a mit te fenn akarsz tartani, meg fog erősödni (t. i. a majorátusok útján.) Ebben áll a Code Civil nagy előnye . . .

Az meg fogja erősíteni a te hatalmat, mert ennek következtében minden (birtok) szétmállik, a mi nem majorátus és mert semmi más erős család nem marad meg azokon kívül, mint melyeket te hűbérül fogadsz.⁴⁴

Dr. Teller Miksa.

Szocialis intézmények Olaszországban.

(A dolgozó Olaszország. Írta Geőcze Sarolta. Kiadta a Magyar Gazdaszövetség.)

Ismeretes, hogy az olasz egység megalakulása mily kétségbeejtő helyzetben találta az appennini félsziget gazdasági viszonyait. Nem tartozik feladatunkhoz e helyzet okainak kutatása, elég reá mutatnunk arra, hogy az tulajdonképen két tényezőre vezethető vissza: az elszaporodott közterhekre és a nagybirtok elhatalmasodására, melyek közül különösen az utóbbi, párosulva a nagybirtokosoknak a munkától való tartózkodásával és a parasztság nagymérvű elszaporodásával, maga után vonta a földuzsora túltengését, a kis- és középbirtokok szétmorzsolódását és a föld népének nagymérvű kivándorlását. Szerencsére azonban Olaszország idejekorán tudatára ébredt annak, hogy a gazdasági pangáson csupán társadalmi együttműködés útján lehet segíteni s néhány nagy fia, élükön Luzzattival, az olasz szövetkezeti eszme megteremtőjével, e mozgalomnak lelkes és buzgó apostolává lett. Intenzív tevékenységüknek eredménye lőn az a gazdasági újjászületés, melynek korszakában ma Olaszország él; eszközeiknek, az általuk teremtett társadalmi consolidációnak oly annyira híre ment, hogy — mint ismeretes — a párisi Musée sociale már 1898-ban három kiváló tagját küldötte ki az olasz szociálpolitikai intézmények tanulmányozására. E három kiküldött: Mabileau, Ragnieri és de Rocquigny: La prévoyance sociale en Italie című munkájában számolt be a tanulmányút fényes eredményéről, a mely valóban meglepte az érdeklődő tudományos világot. Hogy e meglepetés nem volt indokolatlan, hogy Olaszország társadalmi téren az utolsó három évtized alatt oly intézményeket produkált, a melyek őt a gazdasági fejlődés viruló mezéjére terelték, igazolta az 1900. évi párisi világkiállítás, melyen a szociálpolitikai intézményekre kitűzött díjak közül az elsőt a bolognai népbank nyerte el.

Az előttünk fekvő dolgozat személyes tapasztalatok alapján ismerteti azokat az eszközöket, melyeket az olasz társadalom a gazdasági erők tömörítésére és intenzív kihasználására igénybe vett. A társadalmi és politikai viszonyok, a földrajzi fekvés különböző hatásai, a jótékony intézetek, a közegészségügy és művelődési konjunktúrák szellemes ismertetése után, a szerző reámutat arra, hogy tanulmányainak eredménye hazánkat szintén közelről érdeklí, mert Olaszország a szénben való szegénysége következtében túlnyomóan agrár

állam lévén, az agrár krízist ép annyira sínli, mint mi, valamint hogy a kivándorlás ott is ép oly krónikus társadalmi betegség, mint nálunk.

Mindaz, a mit a szerző e bajok orvoslásáról elmond, éles megfigyelő tehetségről és kiváló szociális érzékről tesz tanúságot. Igaz ugyan, hogy mindazt, a mit az olasz társadalom a gazdasági élet kifejllesztése körül elért, egyedül a szövetkezeti eszmének, az erők önségítésének tudja be, ezt azonban megmagyarázza első sorban az a körülmény, hogy az olasz szövetkezetek tevékenységüket nem csupán a szoros értelemben vett gazdasági téren fejtik ki, hanem majdnem valamennyi kiválóan kulturális missziót teljesít; másodsorban pedig az, hogy Olaszországban a társadalom egyéb alakzatai, különösen a vidéki lelkészek, kik Luzzatti szavai szerint a szövetkezeti eszmének leglelkesebb apostolai és a szövetkezeteken kívül álló nagy bankok, hitelintézetek túlnyomóan elsőrangú kötelességüknek ismerik a szövetkezeti eszme támogatását s azok céljainak megvalósításában nagy energiával és mindenkor akként vesznek részt, hogy a szövetkezet, mint működő faktor állandóan előtérben marad. Olaszországban a takarékpénztárak a tudatos szociálpolitika előkelő tényezőivé váltak azáltal, hogy munkakörüket kiszélesítve s a szövetkezeti eszme termékenyítő erejét felfogva annak takarékszítói és ápolói lettek. Érdekes példa erre a hatalmas páрмаi takarékpénztár, a mely a gazdasági oktatás minden ágára kiterjedő s nagy működést kifejtő Gattedra Ambulante évi 10.000 líra fenntartási költségeihez 3250 lírával járul. Hogy e Gattedra Ambulante mennyire különbözik a mi vándortanítói intézményünkötől, annak jellemzésére felhossa a szerző azt, hogy Pármában gyűjtemény nyel, könyvtárral és kísérletező teleppel ellátott állandó helyisége van, a tanár köteles évente legalább 60 előadást tartani, minden szombaton rendelkezésére állani a hetivásárra begyűlő falusi népnek, stb. Ugyanezen páрмаi takarékpénztár vidéki fiókjainak az a feladata, hogy a földművest könnyen törleszthető előleggel lássák el; az általa szervezeti gazdasági pénztárak szintén a föld népének hitelszükségletét elégítik ki.

Szerző becses tanulmányában sorba megismerteti az olvasót Róma, Milánó, Párma, Ravenna, Rologna, Toscana és Pádvia hiteltermelési, fogyasztási és egyéb szövetkezeteivel s az intézmények, beható ismertetése után azok működésének eredményességét arra vezeti vissza, hogy az olasz társadalom a cooperatio segítségével oly tökéletesen oldotta meg a tőke gyűjtésének, felhasználásának és felosztásának feladatait, hogy e tekintetben már sok helyütt túlszárnyalta mestereit: Angliát és Németországot. Mind a közös fogyasztás, mind pedig a közös hitelyűjtés előmozdítására alakult szövetkezetek első sorban némi megtakarított tőke gyűjtésére törekednek, azok tehát első forrásai a nemzeti vagyonmegtakarításnak. E megtakarított tőkével azután mindenütt első sorban a helyi vállalkozást mozdítják elő; a megtakarítás tehát gyümölcsozóvá válik. Még a személyes hitelnek is, mely Olaszországban speciális alakban, az u. n. becsületre adott kölcsön alakjában jelentkezik, mindenekelőtt az a feladata, hogy az a hitelkérő által gyümölcsozó vállalatba fektetessék. Így van ez különösen a mezőgazdasági hitelnél, mely Olaszországban szintén személyes hitel, mint-hogy a föld nem szerepel biztosítékul és első sorban csak a talaj javítására és czélszerű kihasználására fordítható; de így van ez a munkás-hitelnél is, mely Olaszországban csak másodsorban fogyasztási hitel. Igazolja ezt különösen a Flórencz-vidéki szalmafonók szövetkezete, melynek hathatós működését bizonyítja az, hogy a ilórenczi szalmafonat újra elfoglalta helyét a világpiaczon, melyről a nép nyo-

mora és a hitel hiánya következtében teljesen leesorult és igazolja a ravennai braccianti (napszámos) szövetkezet is.

A tanulmány végül reámutat arra a körülményre is, hogy az egészségtelen szocializmus Olaszországban is csak a nagyipari centrumokban van kifejlődve, itt is azonban az Internationale keze működik, mely az anarchisztikus eszméket az olasz gyári munkásokba beoltotta. E törekvéseket is áttörte azonban már a szövetkezeti eszme; a sestoi és ravennai szocialdemokraták oly hatalmas szövetkezeteket, kulturális és jótékony intézeteket tartanak fenn, hogy működésük teljes tiszteletet érdemel. Magában Milanóban hat szocialdemokrata ül a község tanácsban s az ő művök a város által évi 12.000 lírával támogatott munkásszövetkezet.

Dr. Martonfy Marczell

Időközi és nemzetközi magánjog.

Időközi és nemzetközi magánjog. A budapesti kir. tudomány-egyetemen az 1901/2. tanévben a Schwartzer Márton alapból jutalmazott pályamű. Írta Wittmann Ernő. Politzer Zsigmond és fia könyvkereskedése Budapest. 1902. Ara 6 korona.

A magánjogi szabályok általános tanainak két fejezetét öleli fel szerzőnek fenti című és a budapesti egyetemen pályadíjnyertes dolgozata. Az egyik fejezet az u. n. „nemzetközi magánjoggal” foglalkozik, a második azokat a kérdéseket tárgyalja, melyeket rendszeren „a magánjogi szabályok visszaható ereje” cím alatt szoktak az irodalomban, különösen a tankönyvekben végig tárgyalni. Szerző e fejezetét „*időközi magánjog*»-nak nevezi kétségtelenül *Affolter* nyomán, kinek „Geschichte des intertemporalen Privatrechts” (Verlag v. Veit et Gomp. Leipzig, 1902.) című monográfiája csak a közelmúlt napokban jelent meg, s melynek I. Lieferungját, a könyve élén közölt jegyzék szerint szerző is használta. Mindkét fejezet a jogszabályok alkalmazásának — s nem mint szerző több helyt tévesen mondja — „magyarozatának” körébe vág, de hogy azért miért kerültek ezúttal monografikus feldolgozásban egymásmellé? talán csak a pályakérdést kitézők tudnák megmondani. Szerző, könyvének befejező cikkelyében kutatja ugyan a feleletet, s az időközi és nemzetközi magánjog viszonyáról szólva abban véli azt feltalálni, hogy itt is, ott is két jogrend viszonyának meghatározásáról van szó, előbb *térbeli*, utóbb *időbeli* szempontból, s végül hangsúlyozza, hogy a figyelemmel tartandó szabályok, — az idegen és hazai, — a hazai újabb- és régibb jogrend viszonyának meghatározásánál is lényegben azonosok. Egyébiránt el kell ismernünk, hogy a munka a pályadíjjal való kitüntetésre méltán rászolgált, s azt a nievaut, melyen a kedvező bírálat nyomán sajtó alá adott egyetemi pályaművek állani szoktak, nem csak megüti, de alapos és érett jogászai gondolkozásra valló fejtegetéseivel, hozzávéve az anyagnak lelkiismeretes összegyűjtését s felhasználását, messze felül is haladja. Azoknak, kik e nehéz kérdésekkel gyakorlati vagy doctrinár szempontból foglalkozni kívánnak, *Wittmann* könyvét melegen ajánlhatjuk.

—t.

KORTÖRTÉNETI SZEMLE.

A helyzet Magyarországon mindjobban komplikálódik, a kiegyezési kérdések megoldatlanok, a véderőjavaslatok sorsa bizonytalan, civilizista felemelése pedig csak szenvedélyes viták árán fog sikerülni. Ehhez járul pár apróbb esemény azokból való, a melyek a szenvedélyek felkavarására gyakran alkalmasabbak szoktak lenni a nagy politikai kérdéseknél. Ilyen volt különösen a Nessi-eset, mely egy komplikált kérdést vetett fel a mentelmi jog köréből, ilyen volt a Gotterhalte kérdése, ilyen Fejérváry báró honvédelmi miniszternek ama kellemetlen feltűnést keltő kijelentése, hogy ő a képviselőház egyik határozatának csak „előzékenységből” vetette alá magát. November utolsó napjaiban azután még egy sötét felhő tünt fel a magyar politika egén. Németországban a többség kétségbeesett erőlködéseket tesz arra, hogy a vámtarifa még ez évben törvényerőre váljék. Ha ez sikerül, — a mint hogy nincs kizárva, hogy sikerülni fog — akkor a mi kormányunk s az osztrák kormány is kénytelen lesz arra, hogy a vámtarifát még ez évben törvényerőre emeltesse. Ez pedig felveti ismét a kiegyezési kérdések egész komplexumát s hozzá a tizenkettedik órában, a mikor már hosszas tárgyalásokra, készülődésekre nincs idő. És felmerül az a kérdés is, mely legtöbb gondot okoz: mi módon fog a vámtarifa Ausztriában keresztülvitetni, a mikor Széll Kálmán semmiféle kiegyezési kérdésnek a 14. §. segítségével való keresztülvitelére bele nem egyezhetik, Körber pedig semmiféle kiegyezési kérdést másként, mint a 14. §. segítségével, keresztül nem vihet.

Ebben a szövevényes helyzetben kétszerte fontos megfigyelni, hogy a függetlenségi párt — az előjelek után ítélve — komoly akcióra készül. Egyes függetlenségi párti képviselők már a nyáron obstrukcióról kezdtek beszélni, még akkor, mikor nem is tudták, mi ellen akarnak obstruálni. Főcéljuk az volt, hogy erős parlamenti akcióval, kissé megtépázott nimbusukat a választók előtt ismét helyrehozzák. Jöttek aztán a véderőjavaslatok, a melyek az obstrukcióra némi jog-

czímet adtak s azóta a helyzet komolyabbá vált. Ismeretes dolog, hogy a függetlenségi pártban két áramlat küzd egymással; egy békés áramlat, melynek élén Kossuth Ferencz és Justh Gyula állanak és egy harci áramlat, melynek Komjáthy Béla és Barta Ödön az elismert vezetői. Szélső pártoknál rendszeren a legradikálisabb szárny bír túlyomó befolyással s ezért most Komjáthy-ék kezébe csúszott a párt vezetése, ép úgy, mint a Bánffy elleni obstrukciónál, a mikor Komjáthy-ék csináltak békés politikát és Justh-ék obstruáltak, ez utóbbiak ragadták magukkal az egész pártot. Ezúttal az ellentétek a párton belül még mindig oly élesek, hogy formális párthatározatra az obstrukció érdekében nem került a dolog. De a párt egy része ily formális határozat nélkül is obstruálni kezdett s keresztül tudta vinni, hogy az indemnitás egész november hóban törvényerőre nem tudott jutni. Ha a kormány komolyan zavarba kerül, féltő, hogy a függetlenségi pártban a radikálisabb elemek még jobban felülkerekednek s ennek kormánybukás lenne a vége.

A külföldi események között mindenekelőtt figyelmet érdemel a *Szerbiában* lejátszódott miniszterválság. A múlt hónapban megalakult Velimirovics-kabinetnek ugyan többsége volt, de oly gyenge, hogy a legelső alkalomkor bizonyára kisebbséggé olvadt volna le. A radikális párt döntő értekezletén, melyen a párt a kormánynak 53 szóval 44 szó ellen bizalmat szavazott, nem kevesebb, mint 33 képviselő volt távol s ezek közt a legjobb esetben 9 volt a kormány híve. A radikálisoknak Pasics vezérlete alatti szárnya nem akarta továbbra is fentartani a haladópártiakkal való fűziót, attól tartván, hogy ezáltal a választók körében a pártvezetőség iránt megnyilatkozó bizalmatlanság fokozódni fog. Ezenkívül ellenszenvvel viseltetett Antonios külügyminiszter és Paulowics hadügyminiszter ellen, mert mindkettő pártonkívüli katonatiszt volt és az utóbbi annak idején résztvett a Nikolajevics-kabinetben s a Gyorgyevics-kabinetben, mely mindkettő élesen támadta a radikálisokat. Velimirovics távozása után új kabinet jött létre, melynek élén Markovics tábornok áll. A minisztérium többnyire szakemberekből áll, politikai irányuk szempontjából négy miniszter a mérsékelt radikálisokhoz, egy pedig a liberálisokhoz tartozik, három további miniszter a pártokon kívül álló katonatiszt. A kabinet nem nagyon rokonszenves fogadtatásra talált. Általában Markovicsban diktátort látnak, a kinek feladata lesz az oroszbarát radikális politikát Ausztria-Magyarország iránti előzékenyebb magatartássá változtatni. Egy ily politikának azonban ez idő szerint Szerbiában, fájdalom, igen kevés gyökere van.

Az észak-amerikai Egyesült-Államokban november 4-én választások folytak le, a melyek az utolsó hónapok eseményeitől, a bányászsztrájkjuktól és a trustök körüli vitáktól, eltekintve is, figyelemre tarthattak volna igényt, mert az 1900-ban konstataált népszaporulat következtében a kamarának ezentúl 386 tagja lesz, 29-el több, mint eddig.

A szaporulat főleg a nyugati és délnyugati államokra esik, a melyek népessége, még az amerikai viszonyok közt is, bámulatraméltó módon megnövekedett. A kamara eddig 197 republikánusból, 151 demokratából és 8 az ellenzékhez tartozó ezüstpárti és néppárti képviselőből állt, úgy hogy a republikánusok 38 főnyi többséggel rendelkeztek. A mostani választások ezt a többséget körülbelül 20 főre csökkentték, de a többséget meghagyták a republikánus pártnak.

Budapest, nov. 28.

gg.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

A Társadalomtudományi Társaság október 17-én felolvasó ülést tartott, melyen *Dr. Hegedűs Lóránt* olvasta fel az *angol munkásmozgalmakról* szóló, múlt számunkban közölt tanulmányát. A felolvasás kapcsán rövid vita fejlődött ki.

Dr. Jászi Oszkár abban a sajátságos helyzetben van, hogy a szép és érdekes felolvasás eszmemenetével és tételeivel egyetért, de végkonkluzióit nem fogadhatja el. A felolvasó arra az eredményre jutott, hogy az angol munkásmozgalom egy *sui generis* tünemény, mely a német munkásmozgalomtól lényegileg elüt, „e helyett szervesen, harci talajon mérkőznek a tényleges erők s ha új társadalmi épület kerülne ki ez evolúzióból, az is egészen angol lesz.” Ez a felfogás csak megszorításokkal helyes. Ha a fölolvadó azt érti alatta, hogy az angol munkásmozgalmaknak számos, speciálisan angol vonása és színe van: akkor kétségtelenül igaza van. De ha azt értené alatta, hogy az angol mozgalom valami a kontinentálistól teljesen elütő tünemény: akkor téved. Pedig úgy látszik, felolvasó épen ezen az állásponton van, midőn azt hangsúlyozza, hogy Angliában nincs szó a tőke felfordításáról, nincs szó osztályharczról és hogy *Maun* egy „teljes művelt s fölvilágosodott népnek tökéletes képviselőjétől várja csak a kollektívizmust.”

Az angol szocializmus ilyen ellentétbe helyezése a némettel, alig állhat meg. Hisz' egyrészt maga a fölolvadó igen szépen mutatta ki, mint mennek át a munkásszervezkedések az önségély pusztá szerveiből harcos egyesületekké helyzetük javítására és mint válik egyre általánosabbá a meggyőződés a politikai harcz szükségességéről a gazdasági mellett; mint fejlődnek ki egy új társadalmi rend kollektív struktúrái. Mindez *valóságos osztályharczot* jelent, melyet az öntudatos munkásosztály mindenütt a világon sorsa javítása érdekében folytat. Ezt a tüneményt organikus analógiákkal megmagyarázni nem lehet, ide *Lubbock* hangyái helyett az osztályharcz lélektana szükséges.

Ha így alaptendenciájában az angol mozgalom a némettel lényegileg egy, úgy másrészt taktikájában és politikájában a német s általában a kontinentális szocializmus egyre közeledik az angolhoz. Mi más a *Bernstein* nevezetes mozgalma, mint szakítás a forradalmi taktika és a „*Zusammenbruchstheorie*” dogmaival? Németországban is egyre erősebb a *Maun-féle* belátás, hogy a proletariátus csak hosszú társadalmi, gazdasági és politikai küzdelem útján kerülhet kormányra és

hogy a politikai hatalom elnyerése mit sem érne szellemi és erkölcsi felemelkedése nélkül. E tekintetben *Bernstein, Vandervelde, Jaures, Turati* tökéletesen egyek. Ezeket a tényeket megfigyelve, azt kell mondani, hogy az internacionális munkásmozgalom egyöntetűsége sokkal szembeötlőbb jelensége, mint annak itt-ott mutatkozó nemzeti különlegessége. Az angol munkásmozgalomban is — tagadhatatlan nemzeti sajátosságai mellett — határozottan kidomborodik a szocializmus közös jellege: a gazdasági és politikai osztályharc, öntudatos küzdelem a kollektív társadalmi rend létrehozatalára.

Hegedűs Loránd egyrészt egy félreértést akar eloszlatni, másrészt újból megakarja erősíteni álláspontját. Félreértés azt állítani, hogy ő nem ismer el semmi tekintetben hasonlóságot az angol munkások mozgalmával a többi országoké között; azt nem mondta. De viszont újból hangsúlyozza, hogy a felmerült különlegességek, eltérések a fontosak és ezeket rendszerint elfelejtik. Ha például minden államban a parlamentbe akarnak a munkások bejutni, ez lehet egyforma, de a bejutott angol munkások ott mást hirdetnek, mint a németek. Még fontosabb, hogy mást is tesznek és erre nézve a Berstein példája éppen szóló mellett bizonyít, mert azt mutatja, hogy új német áramlat kell ahhoz, hogy oly ponthoz érjenek vissza, a melyet az angolok eredetileg elfogaltak. Végül bizonyítja, hogy téves Jászinnak az angol államférfiakról tett amaz állítás, hogy ott a munkás uniók liberalizmusból szabadon fejlődhetnek, mert ellenkezőleg, sokáig törvénynyel el voltak azok tiltva.

Második felolvasó ülését a Társaság november 14-én tartotta. Ez ülésen *Dr. Wildner Ödön* „*Zola Emil mint regényíró*” *Dr. Jászi Oszkár* pedig „*Zola Emil mint szociológus*” címen tartottak előadást.

A Társaság november 21-én tartott harmadik felolvasó ülésének tárgyát *Dr. Kenéz Bélának* „*A felekezeten kívül állókról*” szóló cikke képezte.

Végül november 28-án *Dr. Lázár Béla* értekezett „*Zola Emilről mint műkritikusról*”, *Dr. Hajós Lajos* pedig előadást tartott „*Zola és a természettudományok*” cím alatt.